

Inger Fagerberg

Flyplassarbeidet i Trøndelag under andre verdenskrig

En studie av selskapene A/S Cementstøberi & Entreprenørforretning, A/S Jernbeton og A/S Betongbyggs økonomiske samarbeid med tyskerne under okkupasjonen

Masteroppgave i historie - femårig lektorutdanning

Veileder: Hans Otto Frøland

Mai 2021

Omslagsbilde: En Junker JU87 «Stuka» på Værnes 1940-1945. Samler av bildet er Dag Skogheim (Nordlandsmuseet)

Inger Fagerberg

Flyplassarbeidet i Trøndelag under andre verdenskrig

En studie av selskapene A/S Cementstøberi & Entreprenørforretning, A/S Jernbeton og A/S Betongbyggs økonomiske samarbeid med tyskerne under okkupasjonen

Masteroppgave i historie - femårig lektorutdanning
Veileder: Hans Otto Frøland
Mai 2021

Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet
Det humanistiske fakultet
Institutt for moderne samfunnshistorie

Kunnskap for en bedre verden

Forord

Å skrive denne oppgaven har vært en utfordrende, men også veldig givende prosess. Okkupasjonshistorie har alltid interessert meg, og under dette prosjektet har min interesse vokst betraktelig. Jeg håper dette arbeidet vil komme til nytte i min nærstående lærergjerning.

En stor takk må rettes til min veileder Hans Otto Frøland. Tusen takk for at du åpnet min verden for denne oppgaven, og for alle hyggelige og lærerike samtaler, både på instituttet og på treningssenteret. Din veiledning har vært til stor hjelp.

Under det til tider frustrerende arbeidet har jeg funnet stor motivasjon i mine medstudenter. Takk til 2016-kullet i lektor i historie, for fem fine år og den hyggelige Praha-turen vår i 2019. Tusen takk til Mari, Henrik og Andreas for alle de fine stundene vi har delt på lesesal 6394. Dere har vist at en stressende masterinnspurt også kan være veldig hyggelig. En ekstra takk fortjener min kjæreste Andreas, som også har støttet meg på hjemmebane.

Jeg vil også takke Trondhjems historiske forening, som har støttet prosjektet mitt økonomisk gjennom Aspaas-stipendet.

Inger Fagerberg

Trondheim 17.5.21

Innholdsfortegnelse

1. Centralbyggsaka	1
1.1 Økonomisk samarbeid og landssvik	2
1.1.1 Historiografi.....	3
1.1.2 Rettsoppgjøret rettslige grunnlag: landssvik og utilbørlig bistand	6
1.2 Metode og kildegrunnlag.....	9
1.2.1 Centralbyggsaka som kilde	10
1.2.2 Kildebegrensinger	11
1.3 Motivasjon og profesjonsrelevans	13
1.4 Oppgavens struktur og teser	14
2. Folkerett og rettsvillfarelse	17
2.1 Folkeretten	17
2.2 Frivillighet og tvang	20
2.3 Rettsvillfarelse skapt av Administrasjonsrådet.....	22
2.4 Centralkomiteen i Trøndelag og rettsvillfarelse	23
2.5 Hvor lenge var rettsvillfarelse unnskyldende?	26
3. Frivillige arbeidere og tvungne direktører: det første flyplassarbeidet	29
3.1 Tyskernes første forespørsler om flyplassbygging	29
3.2 Entreprenørbedriftene	30
3.2.1 A/S Trondhjems Cementstøberi & Entreprenørforretning	31
3.2.2 A/S Jernbeton.....	31
3.2.3 A/S Betongbygg.....	31
3.3 «Wollen Sie es nicht freiwillig machen, dann müssen wir Sie zwingen»: fra forespørsel til tvang	32
3.3.1 Når ble de lokale myndighetene involvert i flyplasspålegget?	34
3.4 Trondheimentreprenørenes første tyskerarbeid	35
3.4.1 Centralkomiteens formelle involvering: «[...] når Tyskland sulter fører vi krigen med alle midler»	36
3.4.2 Centralkomiteens anmodning til entreprenørbedriftene	39
3.5 Resultatet: effekten av oppropene	41
3.6 Konklusjon: tyske og lokale myndigheters tolkninger av folkeretten	43
4. Virksomhet og omsetning gjennom okkupasjonen	47
4.1 A/S Trondheimsentreprenørenes Felleskontor	47
4.1.1 Flyrammeleveransen og mulige motiv.....	49

4.1.2 Centralkomiteens holdning til flyrammepålegget.....	52
4.2 A/S Centralbygg	55
4.3 Arbeidsfelleskapenes oppdragstyper.....	56
4.3.1 Flyplassene: arbeid og omsetning	57
4.3.2 De øvrige prosjektene: omsetningsnivå og krigsviktighet.....	60
4.3.3 Hovedtendenser i oppdragstyper og omsetning	61
4.4 Morselskapenes tyskerarbeid.....	63
4.5 Konklusjon: Utførte arbeidsfelleskapene og morselskapenes tyskerarbeid frivillig?...	65
5. Fortjenesten: gull eller gråstein?	69
5.1 Driftsresultatet fra tyskerarbeidet	70
5.1.1 Bedriftenes ikke-bokførte fortjeneste.....	71
5.1.2 Ettermiddagsjøssinger eller genuine motstandssympatisører?	72
5.2 Bonuser som fortjeneste	73
5.3 Det tyske forretningssystemet	75
5.4 Andre inntekter	75
5.4.1 Flyrammeleveransen	76
5.4.2 Maskinutleie og vareleveranse.....	78
5.5 Direktørenes honorarer	78
5.6 Perspektiver på fortjenesten.....	79
6. Konklusjon.....	81
Primærkilder	83
Bibliografi	85

1. Centralbyggsaka

Vektige grunner taler for den oppfatning at der skal helt ekstraordinære omstendigheter til for å oppheve rettstridigheten av en virksomhet som går ut på å *opparbeide flyplasser for fienden på et tidspunkt da det foregår kamper mellom fienden og landets egne tropper* og når *brukbarheten av flyplassene er av den aller største betydning for fienden* under de pågående kamper.¹ (Mine kursiveringer).

Slik lød Frostating lagmannsrett innledende betraktning da de vurderte utilbørighetsspørsmålet i Centralbyggsaka i 1950. Centralbyggsaka var en av landets største økonomiske landssviksaker, og omfattet arbeid for den tyske okkupasjonsmakten til en omsetning på over 40 millioner kroner.² I dagens kroneverdi tilsvarer det omtrent 900 000 000 kroner. De tiltalte i saken var direktørene Nils Christensen, A/S Cementstøberi & Entreprenørforretning; Egil Larssen, A/S Jernbeton; og Ingolf Stiegler og Roar Mauring, A/S Betongbygg, som stod tiltalt etter landssviklovens § 3 som satte straff for den som hadde gitt utilbørlig bistand til fienden.³ Tiltalepunktene fokuserte særlig på arbeidet de tiltalte hadde utført ved flyplassene Værnes og Lade under okkupasjonen av Norge. Værnes var et svært strategisk mål under den tyske invasjonen, men kunne i april 1940 minne mer om en myr enn en flyplass.⁴ Isbelagte Jonsvannet hadde derfor fungert som provisorisk landingsstripe, men fra 17. april 1940 medførte det milde vårværet utfordringer for de tunge flyene.⁵ De tiltalte begynte dermed med flyplassarbeid 20. april 1940, først gjennom de ovennevnte selskapene og senere gjennom såkalte arbeidsfelleskaper. Disse var A/S Trondheimsentreprenørens Felleskontor, etablert 18. mai 1940, og A/S Centralbygg, etablert 5. juli 1940 og som overtok for Felleskontoret. Gjennom disse arbeidsfelleskapene utførte de tiltalte utelukkende tyskerarbeid gjennom hele okkupasjonen, hvor halvparten av totalomsetningen stammet fra flyplassarbeid.

Til tross for en svimlende stor omsetning, et langstrakt samarbeid med fienden og oppdragstyper med tydelig militær verdi, frifant Frostating lagmannsrett under dissens de tiltalte for tyskerarbeidet de hadde utført.⁶ Retten bestod av tre lagmenn, samt fire

¹ RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 9, landssviksak Nils Christensen m.fl. (Centralbyggsaka) 21.12.50: 106

² Ibid.: 93

³ Ibid.: 1

⁴ Anders Kirkhusmo, Trøndelag i krigstid 1940-1945, i I. Bull (red.) *Trøndelags historie: Bd. 3. Grenda blir global: 1850 til 2005*. Trondheim 2005: 322

⁵ Egil Christophersen, *Stjørdalsboka: gards- og slektshistorie: Bd. 1. Liv og lagnad i Stjørdalsbygdene. Del 4: Okkupasjonsår i Stjørdalsbygdene 1940-45*. Steinkjer 1993: 130-131

⁶ Stiegler, Larssen og Mauring var i tillegg tiltalt for utilbørlig bistand til fienden gjennom arbeidet de utførte gjennom A/S Glomfjordbygg, et annet arbeidsfelleskap etablert av Jernbeton og Betongbygg. Dette ble de funnet skyldig i. De anket dommen og ble frifunnet av Høyesterett 26. juni 1953. (RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 8, ÅÅÅ 14-23, ÅÅÅ 23: 1-6)

meddommere. Disse var enige i at arbeidet objektivt sett var bistand til fienden, all den tid de tiltalte var klar over krigstilstanden mellom Norge og Tyskland mens de utførte arbeidet.⁷ Uenigheten lå i det mer subjektive, altså hvorvidt det forelå ekstraordinære og unnskyldende omstendigheter slik som det ovennevnte sitatet referer til. Slike skjønsmessige vurderinger var svært betydningsfulle i de økonomiske landssviksakene. Sakene var ofte komplekse, og mange av dommene ble avsagt under dissens.⁸ Store deler av næringslivet hadde dessuten hatt en form for forbindelse med okkupasjonsmakten, slik at det ikke var hensiktsmessig å straffe alle disse kun på bakgrunn av at de hadde samhandlet med okkupanten.⁹ Samhandlingen måtte ha en utilbørlig form, og for rettsapparatet kunne sakenes kompleksitet gjøre det svært utfordrende å påvise slike former.¹⁰

Denne oppgaven har som formål å undersøke byggeprosjektene direktørene utførte under okkupasjonen. Oppgavens problemstilling er som følger: Hvorfor utførte de tiltalte i Centralbyggsaka tyskerarbeid under okkupasjonen, og hvordan utviklet arbeidet seg over tid? Oppgaven søker altså å undersøke de tiltales motiver og eventuelle endringer i motiv gjennom okkupasjonen. På denne måten vil oppgaven også belyse sentrale aspekter ved hvorfor de tiltalte ikke ble funnet skyldig i landssvik. Oppgaven vil i hovedsak begrense seg til å undersøke flyplassarbeidene, men for å forstå disse prosjektenes omfang vil også de øvrige prosjektene gjøres kort rede for. Hovedfokuset vil ligge på de nyetablerte arbeidsfellesskapene, og et sentralt spørsmål vil være hvorfor direktørene opprettet disse. Arbeidsfellesskapene og morselskapene hadde en tett forretningsforbindelse, slik at det også er nødvendig å undersøke morselskapenes virksomhet for å forstå helheten.

1.1 Økonomisk samarbeid og landssvik

I denne oppgaven brukes begrepet «økonomisk samarbeid» for å omtale samspillet mellom norsk og tysk økonomi. Den femårige okkupasjonen fordret sameksistens og et visst nivå av økonomisk samarbeid mellom okkupant og okkupert. Som kapittel 2.3 og 2.4 vil vise, oppfordret de norske myndighetene til å samarbeide med okkupasjonsmakten like etter invasjonen. Alternativet til samarbeid var «kaoslinjen», hvor befolkningen motsatte seg

⁷ RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 9, landssviksak Nils Christensen m.fl. (Centralbyggsaka) 21.12.50: 1; 105

⁸ Johs. Andenæs, *Det vanskelige oppgjøret*. 1998: 158-160

⁹ Hans Otto Frøland & Martin Steffensen, Legitimate or improper economic collaboration? The struggle about the past after the German occupation of Norway, i F. Jacob (red.) *War and Semiotics*. New York 2021: 268

¹⁰ Dag Ellingsen, *Krigsprofitørene og rettsoppgjøret*. 2012: 110. Landssviklovgivningen og hva som kvalifiserte til utilbørlig landssvik, vil gjøres rede for i kapittel 1.1.2.

okkupanten og måtte ta de konsekvensene det medførte.¹¹ Begrepet økonomisk samarbeid kan derfor forstås som det nødvendige samspillet mellom det norske næringslivet og de tyske oppdragsgiverne for å unngå økonomisk kollaps. I denne oppgaven vil begrepet bli forsøkt brukt verdinøytralt. Begrepet må derfor ikke forstås som synonymt med samarbeid som senere ble kategorisert som landssvik.

1.1.1 Historiografi

Flere forfattere har undersøkt flyplassarbeidet som ble utført i Trøndelag under okkupasjonen. Enkelte av bidragsyterne har også argumentert for at de lokale myndighetene, altså Sentralkomiteen, begikk landssvik i forbindelse med arbeidet. Forfatterne har ulike synspunkter på dette, men de har alle til felles at de begrenser diskusjonen til det lokalpolitiske nivået. Diskusjonen i forskningsfeltet har nemlig dreid seg om forhandlingene mellom den tyske okkupasjonsmakten og Sentralkomiteen. Særlig har forfatterne undersøkt Sentralkomiteens opprop etter arbeidskraft til flyplassene 25. april 1940. Dette oppropet utgjør forskningsfeltets diskusjonskjerne, og forfatterne har i ulik grad forklart dette ut ifra press fra okkupasjonsmakten.¹² Forskningsfeltet kan derfor sies å ha stoppet opp ved Sentralkomiteen. Litteraturen om entreprenørbedriftenes rolle i dette, som sysselsatte arbeiderne på flyplassene, er svært liten. I tillegg har den eksisterende litteraturen kun undersøkt en svært liten del av flyplassarbeidet, nemlig frem til sommeren 1940. Dette fordrer nye undersøkelser av bedriftenes forhold til okkupasjonsmakten som oppdragsgiver over tid. I tillegg er det nødvendig å undersøke hvorvidt de tre entreprenørbedriftene ble utsatt for press og eventuelt av hvem.

I boken *Dømmer ikke* argumenterte Oliver Langeland allerede i 1948 for at Sentralkomiteen hadde begått landssvik.¹³ Boken har verken referanser eller kildeliste og kan derfor ikke anses som et akademisk verk etter historiefaglig standard, men er likevel et ikonisk bidrag til forskningsfeltet. Langeland gikk hardt ut mot rettsoppgjørets legitimitet, og argumenterer for et paradoks i rettsoppgjøret; det gir ikke mening å straffe enkeltpersoner for landssvik når Nygaardsvoll-regjeringen, som ifølge Langeland var ansvarlig for at okkupasjonen var mulig, gikk fri. Boken er en generell kritikk av rettsoppgjøret, men han benytter konkrete saker for å illustrere paradokset. I Langelands beskrivelse av utbyggingen av Værnes ligger hovedfokuset på Sentralkomiteen, og han er særlig opptatt av misforholdet mellom at de ledende menn i

¹¹ Andenæs 1998: 132-133

¹² Oppgaven vil presentere Sentralkomiteen, samt dens formål og mandat i kapittel 2.4 Det omtalte oppropet av 25. april 1940 vil drøftes i kapittel 3.4.1.

¹³ Oliver Langeland, *Dømmer ikke*. Oslo 2009: 57-61

Trondheim, som «sendte 2000 mann for å bistå fienden»¹⁴, kunne gå fri, mens Peder Forbord, ved å melde seg frivillig til å jobbe på Værnes, ifølge retten begikk et lovbrudd nesten like alvorlig som å melde seg til væpnet tjeneste mot egne landsmenn.¹⁵ Langeland kritiserer dermed håndteringen på lokalpolitisk plan, og går ikke direkte inn på entreprenørene. Boken er likevel relevant fordi mye av den senere litteraturen tar opp, diskuterer og/eller viderefører Langelands påstander.

Egil Christophersen ga i 1993 ut boken *Okkupasjonsår i Stjørdalsbygdene 1940-1945*, hvor han ga en detaljert innføring i flyplassarbeidet. I forlengelse av å handle om Stjørdalsbygdene, begrenser Christophersen sin undersøkelse til Værnes. Særlig arbeidsforholdene for arbeiderne er i fokus, og boken gir god innsikt i arbeidets utvikling frem mot sommeren 1940.¹⁶ Christophersen belyser i tillegg det tyske presset for å få i gang arbeidet ved flyplassene. I boken skriver han at både Centralkomiteen og entreprenørbedriftene ble utsatt for tysk press 24. april 1940, og han trekker linjer fra det første planeringsarbeidet i april til legging av flyrammer frem mot juli 1940. Morselskapenes etablering av Felleskontoret og Centralbygg er derfor med.¹⁷ Christophersen undersøker imidlertid ikke samspillet mellom Centralkomiteen og bedriftene, verken før eller etter det tyske presset 24. april, eller hvorvidt bedriftenes forhold til okkupasjonsmakten som oppdragsgiver endret seg etter det første planeringsarbeidet. I tillegg begrenser boken seg til Stjørdal, slik at de øvrige arbeidsstedene og utviklingen av nye prosjekter etter juli 1940 ikke undersøkes nærmere. Dette fordrer nye undersøkelser av hele okkupasjonsperioden uten geografisk begrensning.

Anders Kirkhusmo har gjennom flere publikasjoner undersøkt bakgrunnen for flyplassarbeidet under okkupasjonen. I boken *Vekst gjennom krise og krig 1920-1964* skrev Kirkhusmo i 1997 for første gang om flyplassarbeidet. I 2005 omtalte han igjen arbeidet i boken *Trøndelags historie, Grenda blir global 1850-2005*. Også i artikkelen «Centralkomiteen i Trondheim og tyskerarbeidet på Værnes i april 1940 – enda en gang» fra 2016 behandlet Kirkhusmo temaet. Som artikkeltittelen illustrerer, ligger Kirkhusmos forskningsfokus ved det lokalpolitiske nivået. Særlig undersøker han Centralkomiteens forbindelse med flyplassarbeidet som følge av tysk press. I varierende grad går han inn på de tre entreprenørbedriftene. Både i boken fra 1997 og artikkelen fra 2016, skriver Kirkhusmo om tyskernes press overfor Centralkomiteen. I disse verkene kommenterer han også at press

¹⁴ Langeland 2009: 58

¹⁵ Langeland 2009: 52

¹⁶ Christophersen 1993: 226-230

¹⁷ Ibid.: 135; 235-236

var noe direktørene påberopte seg i ettertid.¹⁸ Hvem direktørene hevdet at hadde presset dem, unnlater Kirkhusmo å svare på. I boken fra 2005 hevder Kirkhusmo likevel at «byens ledende entreprenørselskaper stilte seg også til disposisjon [...]»¹⁹ til flyplassarbeidet. Noe press overfor direktørene nevnes ikke her. Den noe inkonsekvente omtalen om entreprenørbedriftene vitner om at forståelsen av bedriftenes tilknytning til flyplassarbeidet fortsatt er uklar. Særlig samhandlingen mellom Sentralkomiteen og bedriftene gjenstår å undersøke. I tillegg begrenser Kirkhusmo sine undersøkelser til 1940, slik at utviklingen over tid fortsatt ikke er undersøkt.

Vidar Eng's artikkel «Hvorfor arbeidet gode nordmenn på flyplassene i Oslo og Trondheim i april 1940» ble publisert i *Historisk Tidsskrift* i 2010. Utviklingen i både Trondheim og Oslo er inkludert, men hovedfokuset ligger på Trondheim. I artikkelen undersøker Eng, i likhet med Kirkhusmo, Sentralkomiteens håndtering av de tyske truslene, og det vies svært lite plass til entreprenørbedriftene. Eng har altså også begrenset undersøkelsen til det lokalpolitiske nivået. I artikkelen viser Eng til Kirkhusmo, som Eng antyder at har lagt for stor vekt på de tyske truslene i sine utgivelser om temaet.²⁰ I 2011 ga Kirkhusmo ut en kommentarartikkel til Eng, også i *Historisk Tidsskrift*.²¹ I denne artikkelen mente Kirkhusmo at Eng undervurderte trusselbildet og kommenterte kildebruken hans. Detaljene i deres uenigheter er ikke det interessante her. De ulike publikasjonene om flyplassarbeidet generelt og diskusjonen om trusselbildet spesielt, viser at dette er tematikk som i stor grad engasjerer historikere. At de ovennevnte forfatterne har stoppet sine undersøkelser om tysk press ved det lokalpolitiske nivået er derfor overraskende. Det er behov for å bevege seg forbi dette nivået, og undersøke hvordan truslene eventuelt påvirket bedriftene.

Nina Drolsum Kroglund behandler kort flyplassbyggingen på Værnes i boken *Hitlers norske hjelpere. Nordmenns samarbeid med Tyskland 1940-1945*. I boken, utgitt i 2010, legger Kroglund størst fokus på flyplassens betydning for tysk krigføring. Hun gjør likevel kort rede for Sentralkomiteens opprop av 25. april 1940 som et resultat av press. Hvordan entreprenørbedriftene ble involvert, undersøker ikke Kroglund nærmere. Hun viser imidlertid

¹⁸ Anders Kirkhusmo, *Trondheims historie 997-1997: Bd. 5. Vekst gjennom krise og krig, 1920-1964*. Oslo 1997: 250; Anders Kirkhusmo, Sentralkomiteen i Trondheim og tyskerarbeidet på Værnes i april 1940 – enda en gang, *Trondhjemske samlinger* 2016: 50

¹⁹ Kirkhusmo 2005: 325

²⁰ Vidar Eng, Hvorfor arbeidet gode nordmenn på flyplassene i Oslo og Trondheim i april 1940?, *Historisk tidsskrift* 2010, 3 (89): 438

²¹ Anders Kirkhusmo, Kommentar til Vidar Eng's artikkel: Hvorfor arbeidet gode nordmenn på flyplassene i Oslo og Trondheim i april 1940?, *Historisk tidsskrift* 2011, 4 (90): 587-591

til en avertering etter arbeidskraft til Værnes og Lade fra 23. april 1940, og påstår at de tre entreprenørbedriftene søkte etter arbeidskraft. Bedriftene nevnes ikke med navn. I forbindelse med Centralkomiteens opprop 25. april, hevder Kroglund at Centralkomiteen viste til fire entreprenørfirmaer. Firmaene blir imidlertid ikke navngitt, ei heller det fjerde, ukjente firmaet.²²

Harald Hemstad skrev i sin masteroppgave *Flyplassbygging i Trondheim våren og sommeren 1940*²³ om de tre entreprenørenes arbeid på Værnes. Hemstads oppgave fra 2020 er dermed den eneste publikasjonen i forskningsfeltet som har beveget seg forbi det lokalpolitiske nivået. Oppgaven er imidlertid en komparativ studie av Trondheim med Centralkomiteen, Bergen med Produksjonsrådet og Oslo med Administrasjonsrådet. Hemstad har ikke spisset oppgaven til å undersøke entreprenørenes involvering på mer analytisk nivå. Hvordan entreprenørbedriftenes tyskerarbeid utviklet seg over tid og eventuelle alternative motiver for å utføre arbeidet, er altså ikke undersøkt nærmere. Oppgaven er i tillegg begrenset til perioden 9. april til 10. juli, slik at store deler av de tiltalte tyskerarbeid forblir ubehandlet. Det er derfor behov for en mer analytisk undersøkelse av tematikken som tar for seg hele okkupasjonsperioden.

1.1.2 Rettsoppjøret rettslige grunnlag: landssvik og utilbørlig bistand

Landssvik og utilbørlig bistand til fienden er helt sentrale begreper i forbindelse med rettsoppjøret. Disse begrepene utgjør skillelinjen mellom hva rettsapparatet i ettertid anså som legitime handlinger og ikke. Fordi denne oppgaven undersøker en landssviksak, er det nødvendig å forstå begrepene. I det følgende vil juristen Johs. Andenæs' perspektiver på rettsoppjøret legges til grunn for tolkningen av begrepet. Andenæs var selv involvert i rettsoppjøret som konsulent hos Riksadvokaten. Til tross for å selv ha en nær tilknytning til prosessen, er han kjent for å ha skrevet om rettsoppjøret med en kritisk penn.²⁴ Først vil innføringen av landssvikloven og dens innhold gjøres rede for. Deretter vil skillelinjen mellom den tilbørlige og utilbørlige bistanden til fienden drøftes. Her vil Andenæs' fire momenter være viktig. Disse var ifølge Andenæs helt sentrale når rettsapparatet vurderte hvorvidt en handling var utilbørlig bistand til fienden eller ikke.

²² Nina Drolsum Kroglund, *Hitlers norske hjelpere. Nordmenns samarbeid med Tyskland 1940-1945*. 2010: 70-71

²³ Harald Hemstad, *Flyplassbygging i Trondheim våren og sommeren 1940. En komparativ studie om nordmenns samarbeid med tyskerne* (masteroppgave). Trondheim 2020

²⁴ I anmeldelse av boken *Det vanskelige oppjøret* (1998) i forordet, første gang publisert i Tidsskrift for Rettsvitenskap i 1983, s. 10

Begrepet landssvik innførte det norske Justisdepartementet i London med landssvikanordningen av 1944. Anordningens forløper, fra 1942 og utarbeidet av en komité i London, omhandlet i hovedsak politisk landssvik og NS-medlemskap. Forløperen var ment å supplere den eksisterende straffeloven fra 1902, hvor § 86 og § 98 utgjorde det rettslige grunnlaget for det som skulle bli et rettsoppgjør.²⁵ § 98 omfattet handlinger som forsøkte å påvirke statsforfatningen på ulovlig vis, mens § 86 var mer omfattende og inkluderte så å si alle handlinger som kunne påvirke Norges forsvarsevne og motstandsvilje under en krig.²⁶ Lovbestemmelsene var generelle og omfattet all rettstridig bistand til fienden uavhengig av bistandens omfang.²⁷ Ifølge straffeloven skulle enhver rettstridig bistand til fienden medføre frihetsstraff i tre år. Forsvarere av landssvikanordningen hevdet derfor at loven var lite egnet til å favne nyansene mellom det nødvendige økonomiske samarbeidet og profittmotivert bistand til fienden.²⁸ En komite nedsatt av Hjemmefrontledelsen utarbeidet et alternativ til de gjeldende straffebestemmelsene i straffeloven. Dette utkastet leverte Hjemmefrontledelsen til Justisdepartementet, et utkast som ble til landssvikanordningen av 1944. I 1947 erstattet landssvikloven den tidligere landssvikanordningen, men innholdet forble tilnærmet uendret.²⁹ Landssvik som begrep var altså etablert.

I vår sammenheng er landssviklovens § 2 den mest sentrale. I paragrafens tredje punkt finner man bestemmelsen som omfatter økonomisk landssvik. Denne bestemmelsen stadfestet at rettsapparatet kunne straffe de som etter 8. april 1940 «Dreiv eller var med i næringsverksemd for fienden på slik måte eller under slike tilhøve at det måtte reknast for lastverdigt («utilbørlig»).»³⁰ Fant rettsapparatet en landssvikiltalt skyldig i dette, kunne hen ifølge landssviklovens § 3 straffes med fengsel eller tvangsarbeid i opptil tre år, tap av allmenn tillit, rettighetstap eller en kombinasjon av disse.³¹ Men hvor gikk skillelinjen mellom det tilbørlige og utilbørlige? Hvilke handlinger som kunne kategoriseres som utilbørlig eller lastverdige, var avhengig av hvorvidt handlingen var «i strid med den alminnelige norm for nasjonal handlemåte.»³² Ifølge Andenæs medførte dette i praksis at en landssvikiltalt kunne frikjennes dersom handlingen ikke var i strid med den nasjonale normen.³³ Som kapittel 2 vil vise,

²⁵ Andenæs 1998: 136-138

²⁶ Straffeloven 1902: 98; 86

²⁷ Andenæs 1998: 127

²⁸ Ibid: 139

²⁹ Andenæs 1998: 138-139; 136

³⁰ Landssvikloven 1947: § 2

³¹ Ibid.

³² Andenæs 1998: 132

³³ Ibid.: 133

forandret den nasjonale normen seg gjennom okkupasjonen. Dette skulle medføre at rettsapparatet måtte operere med ulike «standarder» ut ifra når en utilbørlig handling ble begått.³⁴

Landssviklovens bestemmelser åpnet også for staffefritak. Ifølge § 5 kunne tiltalte få straffefritak ved brudd på § 2 dersom den tiltalte handlet under tvang eller var under 18 år. I tillegg heter det i § 5b at ved brudd på § 2 nr. 3, altså ved økonomisk landssvik, kunne den tiltalte få straffefritak dersom hen var «en vanleg arbeidar eller undergjeven tjenestemann i verksemda for fienden»³⁵. Selv om landssvikloven listet opp konkrete vilkår for straffefritak, var mange av de økonomiske landssviksakene for kompliserte for slike vilkår. Rettsapparatet måtte derfor i mange tilfeller ty til skjønn. I de skjønnsmessige vurderingene var det ifølge Andenæs fire momenter som var særlig avgjørende for hvorvidt rettsapparatet vurderte en virksomhet som utilbørlig eller ikke. De følgende momentene vil derfor brukes som utgangspunkt for å følge utviklingen i de tiltaltes tyskerarbeid over tid:

- Krigsviktighet: Var arbeidet krigsviktig? Rettsapparatet anså arbeid på flyplasser og festningsanlegg som mer krigsviktig enn arbeid med veier og jernbaner.
- Frivillighet: Var arbeidet utført frivillig, eller et resultat av press? Som nevnt åpnet straffelovens § 5 for straffefritak dersom en utilbørlig handling ikke var frivillig. Dette gjør nyansene i dikotomien frivillighet og tvang helt sentrale, og disse vil drøftes i kapittel 2.2.
- Profitthensyn: Var bedriften en nykommer som utnyttet krigens muligheter, eller en etablert arbeidsplass med ansatte å sysselsette?
- Tidsrom: Utførte aktøren arbeidet tidlig eller sent i krigen?³⁶ Fenomenet rettsvillfarelse er sentralt for dette momentet, og vil drøftes i kapittel 2.

Skjønnets avgjørende betydning for domfellelse eller frifinnelse i landssviksaker skapte reaksjoner i samtida. Dette var særlig gjenstand for diskusjon i forbindelse med fortjenesteinndragning. Hvorvidt retten skulle inndra fortjenesten, var avhengig av dommernes vurdering av skyldighetsspørsmålet. I hver enkelt sak måtte dommere foreta helhetsvurderinger og veie de ulike momentene i sakene opp mot hverandre.³⁷ Dette påvirket rettsapparatets mulighet til å være konsekvent i inndragningen. Høyesterettsdommer Einar

³⁴ Ellingsen 2012: 177

³⁵ Landssvikloven 1997: § 5

³⁶ Andenæs 1998: 159

³⁷ Justis- og politidepartementet, Om landssvikoppgjøret (meld. St. nr. 17). 1962-1963: 279

Løchen problematiserte dette allerede i 1944. I hans foredrag i Stockholm skisserte Løchen en inndragning gjennom det eksisterende skattesystemet, hvor all inntekt og formue fra tyskerarbeid skulle skattlegges uavhengig av hvorvidt tyskerarbeidet var utilbørlig eller ikke.³⁸ Utfordringene ved å la skyldighetsspørsmålet være opp til skjønn, problematiserte også riksadvokat Sven Arntzen i et foredrag i 1946. Falt skjønnet på én side, ble den tiltalte stemplet som landssviker og vinningen ble inndratt. Falt imidlertid skjønnet på den andre siden, ble den tiltalte både frifunnet og fikk beholde hele gevinsten fra arbeidet. Arntzen foreslo derfor lovbestemmelser som åpnet for inndragning uavhengig av domfellelse, noe Justisdepartementet ikke vedtok.³⁹ Diskusjonen om skjønn og inndragning viser hvor viktig rettsapparatets vurdering av skyldighetsspørsmålet var. Andenæs' momenter er derfor helt sentrale for å kunne forstå Frostating lagmannsretts rettsutøvelse.

1.2 Metode og kildegrunnlag

Denne oppgaven vil gjennom en dokumentanalyse av rettsmateriale drøfte oppgavens problemstilling. Ved kvalitativt kildearbeid er det viktig å bedrive god kildeidentifikasjon for å skape bevissthet om kildens troverdighet. I denne oppgaven vil kildeidentifikasjonen innebære å stille spørsmål om hva slags kilde det er, hvem forfatteren var, og når og hvorfor kilden ble til.⁴⁰ Arbeidet med kildeidentifikasjonen er svært viktig for teksttolkningen. Dette er nemlig gjensidig avhengige prosesser; hva jeg leser ut av teksten påvirkes av kildeidentifikasjonen, og motsatt.⁴¹ Gjennom dokumentanalysen vil oppgaven undersøke hvorfor de tiltalte utførte tyskerarbeid under okkupasjonen, samt hva slags arbeid det var. Direktørenes motiver vil altså være sentrale, og fordi oppgaven undersøker en økonomisk landssviksak vil profittmotivet være spesielt interessant. Å undersøke motiver gir mening til aktørenes handlinger, men jeg har imidlertid ikke tilgang på hva direktørene tenkte.⁴² For å besvare problemstillingen vil derfor oppgaven tolke direktørenes handlinger og forklaringer, og på bakgrunn av dette drøfte hvorvidt profittmotivet var årsaken til at de utførte tyskerarbeid. Direktørene kan imidlertid ha hatt flere samtidige motiver og sprikende motiver seg imellom. Oppgaven vil derfor drøfte hvorvidt profittmotivet var hovedårsaken til at direktørene, sett under ett, utførte tyskerarbeid.

³⁸ Einar Løchen, Om behandlingen av norske økonomiske forbrytere under landssvikoppgjøret, *Lov og rett*, 02/1991 (30): 110-111. Opprinnelig holdt som foredrag i Stockholm 1944

³⁹ Justis- og politidepartementet 1962-1963: 277-278

⁴⁰ Bent Egaa Kristensen, *Historisk metode*. 2007: 82

⁴¹ *Ibid.*: 108-109

⁴² Jan Eivind Myhre, *Historie. En introduksjon til grunnlagsproblemer*. 2014: 106

1.2.1 Centralbyggsaka som kilde

Denne oppgavens analyse retter seg i hovedsak mot rettsmaterialet etter den såkalte Centralbyggsaka. Dette kildematerialet ligger i Riksarkivet i Oslo, og er på omtrent 950 sider. Kilden ble satt sammen i forbindelse med landssviksaken, og består derfor av en rekke ulike dokumenter, utformet både i samtid og i ettertid. I rettsmaterialet finner man blant annet politirapporter og tiltaleforslag, rapporter fra revisorer, samtidige notater og møteprotokoller fra Centralkomiteen, og, ikke minst, tiltale og dom fra lagmannsretten. I Riksarkivet ligger kun et utvalg fra Centralkomiteens protokoller. Jeg har derfor også brukt protokollene fra Centralkomiteen som ligger i Statsarkivet i Trondheim.

Det omfattende og komplekst sammensatte rettsmaterialet gjør det nødvendig å se kildenes begrensinger og å være bevisst kildenes troverdighet. De ulike kildene ble satt sammen med en tydelig hensikt, nemlig å frikjenne eller dømme de tiltalte for økonomisk landssvik. Dokumentene i kildematerialet er strukturert og organisert ut ifra dette ene formålet. Den bevisste struktureringen har etter all sannsynlighet påvirket sammenhengen mellom de ulike kildekomponentene. Dette er et helt sentralt premiss for kildenes tolkningsrom. I tillegg har en rekke ulike aktører, med ulike motiver, bidratt til å utforme de forskjellige kildene i materialet: etterforskere, aktor, dommere, revisorer og de tiltalte. Dette gjør det svært viktig å vurdere de ulike kildenes troverdighet og funksjon.

De ovennevnte premissene for kildesammensetningen gjør det nødvendig å bruke kilder utformet i både samtid og ettertid for å løse oppgavens problemstilling. Revisorrapporter, utarbeidet etter 1945, utgjør en god kilde til å analysere de tiltaltes virksomhet under krigen. Kapittel 1.2.2 vil peke på noen begrensninger ved rapportene som kilde, slik at dette materialet ikke kan brukes ukritisk. Selve dommen, som referer til de tiltaltes forklaringer i avhør, fungerer godt som utgangspunkt for å drøfte de tiltaltes motiver for tyskerarbeidet. Disse forklaringene kan imidlertid ikke stå alene, men må suppleres av samtidige kilder. I forbindelse med dette, vil Centralkomiteens protokoller utgjøre en viktig kilde. Disse kildene er referater fra Centralkomiteens forhandlinger, både i møte med okkupasjonsmakten og med entreprenørene. Andre viktige samtidige kilder vil være brev og personlige notater. Ved bruk av disse kildene er det viktig å være bevisst på at dokumentene er tatt ut av sin opprinnelige sammenheng. Informasjon tilknyttet kildens tilblivelse eller kontekst kan ha gått tapt, noe som eventuelt vil påvirke tolkningsmulighetene.

Det er også nødvendig å nevne at jeg som følge av den pågående pandemien ikke har hatt mulighet til å besøke Riksarkivet i Oslo selv. Jeg har istedenfor fått bilder av deler av

arkivmaterialet og de ulike boksene tilsendt av min veileder Hans Otto Frøland. For å kontrollere hvilke deler av materialet som ikke er avbildet, samt av kildeføringsårsaker, har jeg fått tilsendt bilder av rettsmaterialets innholdsfortegnelse av Arkivverket. Rekkefølgen på bildene av rettsmaterialet og rekkefølgen på innholdsfortegnelsen er imidlertid veldig ulik, slik at det er vanskelig å kontrollere. At pandemien har forhindret meg i å besøke arkivet selv, har etter all sannsynlighet påvirket min forståelse av kilden. Bildenes rekkefølge påvirker min forståelse av dokumentenes sammenheng, både ved at sammenhenger har gått tapt eller at jeg har feiltolket sammenhenger som ikke er der. Det har også påvirket mulighetene for kildeføring. Dokumentene ligger fordelt på ni ulike bokser, og bildene inkluderer de ulike boksene med nummer. Ut ifra informasjonen jeg har hatt tilgjengelig, har jeg forsøkt å kildeføre så spesifikt som mulig opp mot riktig boks, men det er mulig at jeg har ført opp feil boksnummer. Alternativet var å kun benytte en generell referanse som ikke spesifiserte boks, noe som potensielt ville gjort kildene vanskeligere å etterprøve. Dersom jeg har ført feil boksnummer, viser samtlige referanser som begynner på RA/S-3138-39 til Riksarkivet i Oslo sak om Centralbygg.

1.2.2 Kildebegrensinger

Det er flere begrensninger ved rettsmaterialet som kilde. Lagmannsretten pekte ved flere anledninger på bevismangel under vurderingen av de ulike tiltalepunktene. Dette var særlig utfordrende når retten vurderte de tiltaltes motiver, som det var vanskelig å knytte håndfaste bevis til. I slike tilfeller la retten de tiltaltes forklaringer til grunn.⁴³ Dette påvirker muligheten til å drøfte de tiltaltes motiver.

En annen begrensning ved kildematerialet ligger i revisorenes rapporter. Arbeidsfelleskapene i Centralbyggsaka var preget av rotete regnskapsføring, noe man kan se spor av i rapportene. I forbindelse med etterforskningen, gjennomgikk tre ulike revisorer arbeidsfelleskapenes regnskaper, og disse kom frem til tre ulike omsetningsnivå. Den siste revisoren, Olav Ildal, sin rapport vil legges til grunn i denne oppgaven. Dette har flere årsaker, og mest utslagsgivende er at han tilbakeviste deler av de andre revisorenes arbeid og at det var Ildals rapport lagmannsretten brukte. Oppgaven vil vise at morselskapene og arbeidsfelleskapene hadde en tett forretningsforbindelse. I oppgavens undersøkelse av fortjeneste er det derfor nødvendig å se fortjenesten som helhet. Revisor Ildal konkluderte imidlertid aldri med et

⁴³ Se for eksempel RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 9, landssviksak Nils Christensen m.fl. (Centralbyggsaka) 21.12.50: 109. En slik praksis pekte også Marte Serine Langstrand på i sin masteroppgave *Legitimitetens grenser* (2017, s. 4). Oppgaven handler om bedriftene Dybberg & Olsson og Ranabygg, som også stod tiltalt for utilbørlig landssvik.

presist fortjenestenivå. I tillegg gjennomgikk ikke revisorene morselskapenes regnskaper, noe Ildal selv påpekte at manglet.⁴⁴ Dette begrenser muligheten til å undersøke fortjenesten som helhet. Som følge av den pågående pandemien, har jeg ikke hatt mulighet til å undersøke morselskapenes arkiverte regnskap. Dette begrenser min mulighet til å drøfte hvorvidt tyskerarbeidet var lukrativt eller ikke, og vil være spesielt betydningsfullt for kapittel 5.

En betydelig feilkilde som må gjøres rede for, er revisor Ildals omsetningsoversikt. Etter opprettelsen av Centralbygg, overførte direktørene Felleskontorets aktiva til Centralbygg.⁴⁵ Omsetningsoversikten omfatter altså begge selskapene. Oversikten er en liste over de ulike oppdragsgiverne, og omsetningen arbeidsfellesskapene registrerte fra oppdragsgiverne fra år til år. Beløpene er imidlertid oppført på året beløpet er registrert inn, og ikke nødvendigvis året arbeid ved prosjektet ble utført.⁴⁶ I tillegg utgjør oppdragsgiveren Luftwaffenbauamt (luftforsvarets byggekantor) Övre Berg på omsetningsoversikten en feilkilde. Dette var den lokale administrasjonen for Luftwaffes byggeledelse i Trondheim, som hadde undergrupper av lokal byggeledelse, for eksempel Bauleitung Luftwaffe Værnes.⁴⁷ De lokale byggeledelsene er oppført med sin spesifikke omsetning i Ildals oversikt. Beløpene oppført under Luftwaffenbauamt Övre Berg omfatter omsetning fra flere ulike prosjekter, men i hovedsak stammet omsetningen fra flyplassene Værnes, Lade og Øysand. Vektingen mellom flyplassene vites ikke, noe som medfører at den nøyaktige omsetningen fra hver enkelt flyplass ikke lar seg påvise. I tillegg stammet noe av omsetningen fra Luftwaffenbauamt Övre Berg fra grunnboring på Persaunet, Tautra og Frosta, samt noe lønnsutbetaling for transport.⁴⁸ Dette gjør posten u håndterlig. Omsetningens størrelse gjør imidlertid Luftwaffenbauamt Övre Berg svært interessant; oppgaven vil vise at posten stod for arbeidsfellesskapenes største omsetning fra et enkelt år med 9,7 millioner registrert i 1940, og den nest største samlede omsetningen for hele okkupasjonen, kun forbigått av den spesifikke omsetningen fra Værnes. For å ta høyde for feilkilden, vil oppgaven ved analyse av omsetningen skille mellom de presist identifiserte arbeidene, altså hvor prosjektene på Lade, Værnes, Øysand, Hommelvik

⁴⁴ RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 8, ÅÅÅ 14: Beretning av 16/10-1950 til h.r.advokat Finn Arnesen ... fra statsaut. Revisor Olav Ildal: 12

⁴⁵ Ibid.: 13

⁴⁶ RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 9, landssviksak Nils Christensen m.fl. (Centralbyggsaka) 21.12.50: 92

⁴⁷ Christophersen 1993: 231

⁴⁸ RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 9, landssviksak Nils Christensen m.fl. (Centralbyggsaka) 21.12.50: 96

og Jonsvannet er ført opp på én konkret oppdragsgiver, og alle flyplassarbeidene, hvor også Luftwaffenbauamt Övre Berg er inkludert.

1.3 Motivasjon og profesjonsrelevans

Som mange historiestudenter sikkert kan kjenne seg igjen i, har fenomenet verdenskrig lenge skapt fascinasjon. Verdenskrig er stormaktpolitikken Armageddon, og dens konsekvenser påvirker tilnærmet alle deler av det involverte samfunn. For Norges del medførte andre verdenskrig en lang okkupasjonstid. Min erfaring, både som tidligere elev i skolen og som historiestudent, er at okkupasjonshistorien gjerne fremstår som noe unyansert. Tyskerne kom og kongehus og regjering flyktet. Skulle Ola Nordmann bli nazisympatisør, og derfor få Quisling-stempelet, eller skulle han motsette seg tyskerne, som Kong Haakon 7. hadde gjort? De tydelige kategoriene vi finner i dagens historiebøker var nok ikke så etablerte i det okkuperte Norges samtid. Kategoriene er dessuten lite egnet til å dekke befolkningens holdningsendring over tid. Til tross for at kongen raskt ble legemliggjøringen av den norske motstandsånden, tok det lang tid før dette forplantet seg i den øvrige befolkningen. Dette prosjektet er motivert av et ønske om å undersøke gråsonene i okkupasjonshistorien. Hvorfor gjennomførte nordmenn handlinger som man etter krigen definerte som landssvik? Med dette som utgangspunkt, er prosjektets mål å øke forståelsen for gruppen fremfor å reprodusere etablerte merkelapper og kategorier.

Forsøk på å nyansere kan føre til både reaksjon og debatt, men også til økt historieforståelse. Marte Michelet har ved gjentatte anledninger møtt motbør for boken *Hva visste hjemmefronten?* Selv om denne boken ikke anses som noe kroneksempel på et nyanseringsforsøk, mener jeg selve debatten er produktiv. Etablerte heltenarrativ blir utfordret, og selv om heltenarrativet ikke nødvendigvis blir endret, åpner debatten for refleksjon omkring nordmenns holdninger, handlingsrom og motiver, framfor gjenfortelling av enkelte nordmenns mytologiserte heltestatus. En lignende debatt, dog på motsatt side av «skalaen», fant sted etter NRK-serien *Frontkjempere*. Å stille spørsmål om menneskers holdninger og handlingsrom er et helt sentralt aspekt ved utviklingen av elevens historiebevissthet. Dette innebærer blant annet at elevene forstår seg selv som både historieskapt og som historieskapende, hvor samspillet mellom tidsdimensjonene fortid, nåtid og fremtid er viktig.⁴⁹ Oppgavens tematikk er derfor velegnet som utgangspunkt for diskusjon om merkelapper, utvikling av narrativ og definisjonsmakt. Ved å bevege seg bort fra

⁴⁹ Utdanningsdirektoratet 2021, Historie (HIS01-03). Kjerneelementer

svart/hvitt-framstillinger og heller operere i gråsoner, kan man skape økt forståelse for mennesker i tid, både hos skoleelever og hos meg som masterstudent. Det får være målet for all historieskriving.

1.4 Oppgavens struktur og teser

Oppgaven består av seks kapitler, inkludert innledning og avsluttende konklusjon. Kapittel 2 vil vise at okkupasjonen førte til forvirring, og særlig hersket det usikkerhet om hvordan næringslivet burde og skulle forholde seg til tyske oppdragsgivere. Et gjentakende undersøkelsesområde vil være rettsvillfarelse. Kapitlet vil gjøre rede for ulike tolkninger av folkeretten, og i forlengelse av dette undersøke hvordan Administrasjonsrådet og Sentralkomiteens bidro til forvirring etter invasjonen. Kapitlet vil også drøfte dikotomien tvang og frivillighet, og gjøre rede for viktige premisser for bruk og forståelse av dikotomien i oppgaven.

Kapittel 3 vil undersøke hvorfor de tiltalte begynte å arbeide ved flyplassene i Trøndelag. Kapitlet undersøker utviklingen fra den første tyske henvendelsen 11. april 1940 til tyskerne meldte Værnes klar til bruk 28. april 1940. Hovedargumentet i kapitlet vil være at direktørene begynte flyplassarbeidet som følge av press, både fra de tyske myndighetene og til dels fra de lokale myndighetene. Kapitlet vil derfor drøfte de tyske og lokale myndighetenes forståelse av folkeretten, og problematisere okkupasjonsmaktens motiver for å overholde folkeretten.

Kapittel 4 vil undersøke de tiltaltes tyskerarbeid gjennom hele okkupasjonen. Kapitlet vil i hovedsak drøfte arbeidsfellesskapenes virksomhet, men også kort gjøre rede for morselskapenes tyskerarbeid. Et sentralt spørsmål vil være hvordan omsetningsnivået og oppdragstypene utviklet seg over tid, og i forlengelse av dette undersøke hvorvidt de tiltaltes arbeidsforhold til okkupanten endret seg i løpet av okkupasjonen. Kapitlet vil vise at arbeidsfellesskapenes viktigste oppdragstype var det krigsviktige flyplassarbeidet. Videre vil kapitlet argumentere for at arbeidet ikke kan anses som frivillig, men som et resultat av direkte tvang eller strukturell tvang.

Kapittel 5 vil undersøke fortjenesten fra tyskerarbeidet. Tallene dette kapitlet viser til vil være tilknyttet usikkerhet, men basert på det tilgjengelige kildematerialet vil kapitlet vise at tyskerarbeidet ga en relativt lav fortjeneste sammenlignet med hva tyske oppdragsgivere kunne gi. Den tilsynelatende lave fortjenesten gjør det usannsynlig at direktørene utførte tyskerarbeidet for å tjene gode penger. Som kapitlet vil vise, hadde direktørene andre inntektskilder; gjennom okkupasjonen omsatte morselskapene 19 millioner kroner seg

imellom fra norske, sivile oppdrag. I tillegg vil kapitlet peke på viktige nyanser ved direktørens motiver. Disse forholdene vil vise hvorfor det er viktig å ha et nyansert forhold til dikotomien frivillighet og tvang når man undersøker profitørsaker.

2. Folkerett og rettsvillfarelse

Dette kapitlet vil drøfte begrepet rettsvillfarelse og dets betydning, både under okkupasjonen og under rettsoppgjøret. Etter invasjonen hersket det stor usikkerhet om hvordan nordmenn kunne og skulle forholde seg til tyske oppdragsgivere. Hvilke arbeidsoppdrag kunne nordmenn rettmessig utføre for okkupanten? Var bygging av flyplasser for tyskerne noe nordmenn etter folkeretten kunne og/eller måtte gjøre? Svarene på disse spørsmålene lå i folkeretten, men ikke alle tolket regelverket likt. Dette kapitlet vil derfor undersøke regelverket, og drøfte de ulike tolkningene av frivillighetspremisset i folkerettens artikkel 52. I den forbindelse vil kapitlet også drøfte dikotomien frivillighet og tvang. Dette er nødvendig både for å forstå hvordan tyske oppdragsgivere og norske næringsdrivende forholdt seg til hverandre, og for å diskutere nordmenns motiver ved både tvunget og frivillig økonomisk samarbeid med okkupanten. Videre vil kapitlet vise hvordan sentrale og lokale norske myndigheter bidro til forvirring, og oppfordringene fra både Administrasjonsrådet i Oslo og Centralkomiteen i Trondheim vil gjøres rede for. Under rettsoppgjøret ble denne forvirringen omtalt som rettsvillfarelse. Dette fenomenet påvirket hvordan rettsapparatet kunne forstå den nasjonale normen for handlemåte, og hadde derfor betydning for hvordan rettsapparatet dømte i de økonomiske landssviksakene.

2.1 Folkeretten

Folkeretten fra Haagkonvensjonene setter viktige betingelser for hvordan en okkupasjonsmakt kan forholde seg til befolkningen i et okkupert område.⁵⁰ Regelverket innskrenket okkupantens myndighet, og satte derfor viktige begrensninger for hva den tyske okkupasjonsmakten kunne kreve av nordmenn i det okkuperte Norge. Blant Haagkonvensjonens mange artikler, er artikkel 52 særlig relevant for denne oppgaven. Her heter det:

Requisitions in kind and services shall not be demanded from municipalities or inhabitants except for the needs of the army of occupation. They shall be in proportion to the resources of the country, and of such a nature as not to involve the inhabitants in *the obligation of taking part in military operations against their own country*.⁵¹ (Min kursivering).

Artikkelen er generell, men klar: En okkupant har ikke rett til å *kreve* at befolkningen i et okkupert område skal ta del i militære operasjoner mot eget land. Regelverket gjør dermed premisset om frivillighet klart. Hva regelverket kategoriserer som en militær operasjon eller hva

⁵⁰ Cooper 2020. Haagkonvensjonene (aksessert 9.5.21)

⁵¹ International Committee of the Red Cross u.å. Convention (IV) respecting the Laws and Customs of War on Land and its annex: Regulations concerning the Laws and Customs of War on Land. The Hague, 18 October 1907 (aksessert 9.5.21)

som kvalifiserer til å «ta del i» en militær operasjon, er imidlertid uklart. Denne uklarheten pekte Frede Castberg på i sine folkerettslige vurderinger under okkupasjonen. Castberg var folkerettskonsulent for Utenriksdepartementet,⁵² og ga 4. september 1940 betenkning om de folkerettslige konsekvensene av okkupasjonen til presidentskapet i Stortinget. Ifølge Castberg tolket enkelte folkerettsforfattere artikkel 52 som at okkupanten ikke kunne rekvirere noe arbeid i forbindelse med militære forberedelser. Videre viste han til andre forfattere, som mente at man i praksis skjelnet mellom militære operasjoner og militære forberedelser, og at det ikke ble ansett som urettmessig å tvinge befolkningen til å bidra til forberedelsene.⁵³

Folkeretten var altså ikke entydig, og flere næringslivsaktører forsøkte etter invasjonen å få klarhet i hva regelverket faktisk medførte av begrensninger. Etter forespørsel fra Norsk Industriforbund ga daværende regjeringsadvokat Kristen Johansen 24. april 1940 en generell redegjørelse om hva som var folkerettslig forsvarlig og ikke. For å konkretisere noen av folkerettens artikler, trakk han ut noen allmenne regler som fulgte artiklene. Johansen pekte på at man burde gjøre hva man kunne for å opprettholde arbeidsmulighetene, men at det «[...] ikke må gjøres noe som *direkte eller indirekte skader det norske forsvar* eller den norske stats beståen» og at en okkupant mangler «[...] rettslig adgang til å *fremtvinge* noe som *direkte er til skade for det lands forsvar*, som det delvis har okkupert»⁵⁴ (mine kursiveringer). Johansens formulering kan tolkes dithen at han holdt frivillighetspremisset høyt; dersom en nordmann være delaktig i handlinger som reduserte den norske forsvarsevnen, kunne ikke dette være et resultat av tysk tvang.

I respons på Johansens brev til Industriforbundet, formulerte generaldirektør i Norsk Hydro, advokat Bjarne Eriksen,⁵⁵ en rekke spørsmål angående næringslivets handlingsrom. Disse formulerte Eriksen som konkrete ja/nei-spørsmål. I Johansens svar understreket han at svarene kun var uttrykk for hans oppfatning og at graden av holdbarhet var opp til enhver å vurdere.⁵⁶ Dette vitner om at også Johansen opplevde folkeretten flertydig. Johansen sendte også svarene til Norsk Industriforbund. Ordlyden var noe endret, men svarenes kjerne bestod. Et svært relevant spørsmål Eriksen stilte var hvorvidt man var «[...] *forpliktet* til å utføre arbeidet på en flyplass *som kun tjener okkupasjonshærens militære formål*? Er det i så

⁵² Johs. Andenæs, Frede Castberg, *Lov og rett* 1997, 5 (36)

⁵³ Frede Castberg, *Norge under okkupasjonen. Rettslige utredninger 1940-1943*. 1945: 43-44; *Utredninger om folkerettsspørsmål 1922-1941*. 1950: 504-505

⁵⁴ Erstatningsdirektoratet, *Undersøkelser vedrørende norske myndigheters stilling til tyske arbeidsoppdrag den første tid etter 8. april 1940*. 1946: 21. Brev 24.4.40 fra Kristen Johansen til Norges Industriforbund

⁵⁵ Store norske leksikon 2018. Bjarne Eriksen – norsk industrimann (aksessert 9.5.21)

⁵⁶ Erstatningsdirektoratet 1946: 27: Brev 4.5.40 fra Kristen Johansen til Bjarne Eriksen

henseende noen forskjell om arbeidet gjelder reparasjon av påført krigsskade eller utvidelse av bestående anlegg»⁵⁷ (mine kursivering). Til dette todelte spørsmålet svarte Johansen kun «Jeg er tilbøyelig til å tro, at en må det.»⁵⁸ Hvilket av spørsmålene regjeringsadvokaten svarte på, er uklart. Svaret kan tolkes som at Johansen mente at nordmenn i dette tilfellet var forpliktet til å utføre arbeidet, til tross for at det hadde militær verdi for tyskerne. Dette var et noe motstridende svar enn hva Johansen tidligere hadde gitt til Industriforbundet.

Etter frigjøringen undersøkte Erstatningsdirektoratet hvordan norske myndigheter hadde forholdt seg til tyske arbeidsoppdrag like etter invasjonen. I denne undersøkelsen kritiserte direktoratet Johansens redegjørelser; fokuset på plikt overfor okkupanten var for ensidig.⁵⁹ Ifølge Castberg var det et viktig poeng under utarbeidelsen av folkeretten at regelverket skulle begrense okkupantens rettigheter fremfor å legitimere makten.⁶⁰ Formålet var å beskytte befolkningen i det okkuperte området mot okkupanten, og regelverket var derfor bevisst utformet slik at det ikke ga uttrykk for okkupantens rettigheter, men nettopp begrenset dem.⁶¹ Begrensingene medfører blant annet at okkupanten ikke har rett til å kreve at befolkningen skal begå forræderi. Ifølge Andenæs vil troskapsplikten til den lovlige myndigheten bestå ved en okkupasjon, og et brudd på dette kan straffes som forræderi.⁶² Til tross for dette har store nasjoner, som gjerne har utspilt okkupanrollen, hevdet teorien om lydighetsplikt. Denne plikten er det ifølge Andenæs vanskelig å finne noe juridisk grunnlag for i folkeretten.⁶³ Erstatningsdirektoratet reagerte på misforholdet mellom troskapsplikten og lydighetsplikten, da de i 1946 undersøkte norske myndigheters stilling til tyskerarbeid like etter invasjonen. Direktoratet mente nemlig at norske advokater ikke hadde tatt tilstrekkelig høyde for troskapsplikten til fedrelandet:

En del sakførere må ensidig ha sett hen til folkerettens regler om hva okkupanten kan kreve utført av landets befolkning uten i tilbørlig utstrekning å være oppmerksom på at *befolkningen også under okkupasjonen har troskapsplikt mot sitt eget land*, og i overtredelse av denne plikt kunne straffes som landsforedri [...].⁶⁴ (Mine kursivering).

Johansens pliktfokus har sannsynligvis bakgrunn i Eriksens spørsmålsformulering, hvor nettopp de okkupertes plikter overfor okkupanten var tema. Hadde Eriksen stilt spørsmålene annerledes, er det mulig at Johansen hadde vektet og formulert sine svar annerledes.

⁵⁷ Erstatningsdirektoratet 1946: 24: Brev 3.5.40 fra Bjarne Eriksen til Kristen Johansen

⁵⁸ Ibid.: 28: Brev 4.5.40 fra Kristen Johansen til Bjarne Eriksen

⁵⁹ Ibid.: 3. Brev fra Ole Torleif Røed til Erstatningsdirektoratet 13.2.1945

⁶⁰ Castberg 1945: 24

⁶¹ Andenæs 1998: 267

⁶² Ibid.: 117

⁶³ Ibid.: 266

⁶⁴ Erstatningsdirektoratet 1946: 3. Brev fra Ole Torleif Røed til Erstatningsdirektoratet 13.2.1945

Erstatningsdirektoratet mente likevel at Johansen ikke hadde formidlet troskapsplikten godt nok, og omtalte derfor hans betenkninger som avskrekkende.⁶⁵ I hvilken grad Johansens svar direkte påvirket hvordan nordmenn forholdt seg til tyske oppdragsgivere, lar seg ikke stadfeste. Som nevnt poengterte Johansen at holdbarheten av hans vurdering var opp til den enkelte å vurdere. Det er likevel ikke umulig at Johansen, gjennom sitt embete som regjeringsadvokat, påvirket aktørers oppfatning av hva som var lovmessig og ikke. Folkeretten var særlig i okkupasjonens tidlige fase et omdiskutert tema, og kapittel 3 vil vise at myndighetene på lokalt nivå diskuterte regelverket med okkupasjonsmakten.

2.2 Frivillighet og tvang

Ifølge folkeretten var altså frivillighet et viktig premiss for arbeidsforholdet mellom tyske oppdragsgivere og norske arbeidstakere. Som vist i landssviklovens § 5 om straffefritak ved tvang og bekreftet av Andenæs' moment om frivillighet, var spørsmålet om frivillighet helt sentralt under det norske rettsoppgjøret. Det er imidlertid nødvendig å ha en nyansert forståelse av rettsoppgjørets dikotomi om frivillighet og tvang. Mange vil kanskje forstå frivillig tyskerarbeid som nært tilknyttet profittmotivet, altså at aktørene frivillig inngikk tyske kontrakter for å tjene mest mulig penger. For mange aktører var dette tilfellet. Det er likevel viktig at man ikke fullstendig avskriver profittmotivet i tilfellet hvor arbeidet var et resultat av tvang. Aktører engasjert gjennom tvang kunne like fullt ønske å tjene penger på tyskerarbeidet, enten fordi man var klar over at tyskerne betalte godt eller fordi man, naturligvis, ville unngå å gå i minus. Det foreligger også eksempler på tilfeller hvor bedrifter ba tyskerne om å tvinge dem, slik at bedriften ved et eventuelt rettsoppgjør hadde sitt på det rene.⁶⁶ Disse nyansene viser at Andenæs' momenter ikke kan behandles så motsetningsfulle som de kanskje virker. Fremfor å bedrive dikotomisk kategorisering av tyskerarbeidet denne oppgaven undersøker, vil heller Andenæs' momenter fungere som utgangspunkt for å diskutere hovedmotivet bak arbeidet.

Det er også nødvendig å være bevisst på at samarbeid med okkupanten ikke var et statisk forhold, men noe som kunne utvikles mellom dikotomiens kategorier. Det er ikke usannsynlig at et arbeidsforhold som tyskerne innledet gjennom tvangsbruk, senere ble preget av mer frivillighet etter at den norske aktøren erfarte at arbeidet var lukrativt. Utviklingen kunne også bevege seg i motsatt retning. Ifølge Torgeir Sæveraas erfarte bedriftseiere som frivillig påtok

⁶⁵ Erstatningsdirektoratet 1946: 3. Brev fra Ole Torleif Røed til Erstatningsdirektoratet 13.2.1945

⁶⁶ Torgeir E. Sæveraas, «Beton macht Geschichte». *Organisation Todt og utbyggingen av Festung Norwegen* (doktorgradsavhandling). 2017: 212

seg tyskerarbeid å miste påvirkningsmuligheten overfor bedriftens virksomhet. Til tross for at bedriften begynte å utføre tyskerarbeid frivillig, dominerte altså den tyske oppdragsgiveren arbeidsforholdet. Dette medførte i realiteten kontrolltap for den norske bedriften.⁶⁷

Arbeidsforholdet kunne på denne måten potensielt utvikle seg over i andre prosjekter uten at bedriftseieren hadde mulighet til å påvirke dette. Ved en slik utvikling vil ikke frivillighet være et like presist begrep som ved arbeidsforholdets start. Disse eksemplene viser viktige nyanser ved både frivillighetsbegrepet og ved tvangsbegrepet.

I vår sammenheng er det viktig å differensiere mellom frivillighet og reell frivillighet. Den norske industrien var en viktig ressurs for tyskerne under krigen. 18. april 1940 ga Hitler ordre om at den økonomiske utnyttelsen av Norge kunne begynne.⁶⁸ Hvorvidt Tyskland utnyttet det norske næringslivet, kan diskuteres. Ifølge Andenæs var nemlig hovedtendensen et frivillig samarbeid mellom tyske oppdragsgivere og norske næringsdrivende. Høye lønninger og god fortjeneste var et effektivt lokkemiddel.⁶⁹ Her er det imidlertid nødvendig å nyansere. Det eksisterte få forretningsmuligheter som alternativ til tyskerarbeid under okkupasjonen. For mange norske næringsdrivende bestod valget i å enten påta seg tyske arbeidsoppdrag eller å stoppe driften. Ønsket bedriften å fortsette virksomheten under okkupasjonen, eksisterte det altså få valgmuligheter utover å inngå et slags samarbeid med okkupanten.⁷⁰ På samme måte kunne norske arbeidstakere velge mellom arbeidsledighet eller å arbeide for tyske oppdragsgivere.⁷¹ Det reelle handlingsrommet var begrenset, noe som er et viktig premiss i denne oppgavens bruk av frivillighetsbegrepet. Dette vil være viktige nyanser både i kapittel 3 og 4.

I tilfeller hvor norske næringsdrivende ikke ønsket å samarbeide med okkupanten, brukte tyskerne press og skapte tvangssituasjoner. Like etter invasjonen hadde de tyske arbeidene i hovedsak en ren militær karakter, noe som innebar store byggeprosjekter. Til dette ønsket tyskerne å bruke de store bedriftene, slik at særlig disse opplevde tysk press. Bedrifter som først hadde etablert et arbeidsforhold med tyskerne, erfarte raskt at det var utfordrende å unngå nye arbeidsoppdrag.⁷² Både i tilfeller hvor bedrifter hadde begynt tyskerarbeid frivillig og ufrivillig, opplevde bedriftseierne at den tyske oppdragsgiveren utvidet arbeidet over i

⁶⁷ Torgeir E. Sæveraas, OT, Wehrmacht og byggingen av Festung Norwegen, *Historisk tidsskrift*, 03/2018 (97): 203

⁶⁸ Andenæs 1998: 71

⁶⁹ Ibid.

⁷⁰ Sæveraas 2018: 203

⁷¹ Andenæs 1998: 72

⁷² Justis- og politidepartementet 1962-1963: 280-281

andre oppdrag. Slik kunne arbeidet gradvis utvikle seg til noe ganske annet enn hva oppdragstakeren hadde sett for seg da den først aksepterte oppdraget.⁷³ Disse nyansene gjør det nødvendig å skille mellom direkte tvang og strukturell tvang. Bedrifter som hadde begynt å arbeide for okkupanten som følge av tvang, ble ikke nødvendigvis utsatt for direkte tvang ved de senere arbeidsoppdragene. Bedriftseierne hadde imidlertid erfart at tyskerne ikke var fremmed for å for eksempel true med beslaglegging dersom de nektet. Bedriftene havnet derfor i et slags «frivillighet under tvang»-forhold til okkupanten.⁷⁴

2.3 Rettsvillfarelse skapt av Administrasjonsrådet

Den 15. april 1940 opprettet Høyesterett Administrasjonsrådet, et sivilt organ med hensikt å holde samfunnets hjul i gang. Rådet var kun ansvarlig for den sivile forvaltningen av det okkuperte Norge, og var en ikke-politisk myndighet.⁷⁵ Etter Quislings statskupp hersket stor forvirring om hvem som styrte landet, og det ble raskt tydelig for tyskerne at Quisling hadde en destabiliserende effekt på det norske samfunnet.⁷⁶ For å legitimere okkupasjonsstyret og unngå kaos, ønsket heller tyskerne å etablere et sivilt administrasjonsorgan av «de rette myndigheter». Den eneste gjenværende myndigheten i denne forstand var Høyesterett. De ledende mennene i Høyesterett ønsket på sin side å kvitte seg med Quisling, og tok derfor initiativ til å etablere Administrasjonsrådet som alternativ til Quislings kuppetregjering.⁷⁷

Administrasjonsrådets pragmatiske holdning til økonomisk samarbeid var helt sentralt for at det norske næringslivet involverte seg i tyske byggeprosjekter. I forlengelse av oppgaven om å holde samfunnets hjul i gang og unngå økonomisk kollaps, oppfordret Administrasjonsrådet nordmenn til å samarbeide med okkupasjonsmakta. Dette var nødvendig for å verne om de norske interessene.⁷⁸ I et opprop 15. april 1940, ba Administrasjonsrådet om at:

[...] alle må vise ro og selvbeherskelse og samtidig *bidra etter evne til at virksomhet og arbeid holdes gående*. Enhver vil ved å overtenke saken skjønne at sabotasje og vanskeliggjørelse av *den sivile virksomhet* bare bringer ulykke.⁷⁹ (Mine kursivering)

Hvorvidt sivil virksomhet innebar det sivile næringslivet generelt, all ikke-militær virksomhet eller noe annet, spesifiserte Administrasjonsrådet ikke. I en radiotale 5. juni 1940, oppfordret

⁷³ Justis- og politidepartementet 1962-1963: 280-281

⁷⁴ Sæveraas 2017: 211-212

⁷⁵ Ola Karlsen, *Profitørene*. 2017: 12

⁷⁶ *Ibid.*: 11

⁷⁷ Undersøkelseskommissjonen, Innstilling fra undersøkelseskommissjonen av 1945. 1946: 134

⁷⁸ Justis- og politidepartementet, Angrepene på rettsoppgjøret med landssvikene (Meld. St. nr. 64), Brev til Det Kgl. Justis- og Politidepartement fra konstituert riksadvokat Ø. Thommessen. 1950: 19

⁷⁹ Administrasjonsrådet 1940: 1-2

lederen i Administrasjonsrådet, fylkesmann Christensen, ytterligere til økonomisk samarbeid med okkupanten:

[...] det er en misforståelse hvis noen tror at det ikke er mulig for oss nordmenn i de okkuperte distrikter å *samarbeide med de okkuperende myndigheter*. Selvfølgelig er der mange steder hvor synet er forskjellig. Men vi i de okkuperte distrikter har funnet mange forståelsesfulle menn som har gjort *samarbeidet mulig, selv under krig*.⁸⁰ (Mine kursiveringer).

Administrasjonsrådet forsøkte aldri å etablere noen grense mellom hva slags type samarbeid som var tilbørlig og ikke.⁸¹ Administrasjonsrådets prinsipielle stilling til tyskerarbeid var at «det verken kunne fraråde eller tilråde noen å ta arbeid for tyskerne, da det lå utenfor rådets kompetanse».⁸² Dette medførte en uklar grense mellom det lovlige og lovstridige.

Enkelt personer som henvendte seg til Administrasjonsrådet kunne få personlige råd om å ikke utnytte situasjonen ved å arbeide mot norske interesser. Mange næringsdrivende oppfattet imidlertid rådets offisielle tone som et signal om at økonomisk samarbeid med tyskerne var akseptert. Myndighetenes oppfordringer hadde dermed gjort skillelinjen mellom rett og galt uklar.⁸³ Denne uklarheten skulle under rettsoppgjøret bli omtalt som rettsvillfarelse.

2.4 Sentralkomiteen i Trøndelag og rettsvillfarelse

Den tyske landgangen i Trondheim medførte, i likhet med de øvrige okkuperte områdene i Norge, stor forvirring. I perioden fram mot Sør-Norges fullstendige okkupasjon i mai 1940, lå det okkuperte Norge som isolerte øyer. Mot sør manglet Trøndelag forbindelse med det okkuperte Østlandet, og mot nord var Trøndelag avskåret den frie, norske administrasjonen som fortsatt kjempet mot tyskerne. Avskjæringen medførte et ledelsesvakuum, og for å unngå kaos og panikk oppnevnte Trondheimsordfører Ivar Skjånes og fylkesmann Odd Klingenberg *Centralkomite for fylke og byen* 15. april 1940.⁸⁴ Sentralkomiteen ble altså oppnevnt samme dag som Administrasjonsrådet, uten at dette var koordinert organene imellom. Som følge av Klingenbergers reduserte helse, oppnevnte Klingenberg høyesterettsadvokat Johan Cappelen som

⁸⁰ Karlsen 2017: 16

⁸¹ Harald Espeli, Economic Consequences Of The German Occupation Of Norway, 1940-1945. *Scandinavian Journal of History* 38(4). 2013: 505-506

⁸² Uttalt av rådsmedlem Harbek i avgjør, gjengitt i brev (s. 3) fra Ole Torleif Røed til Erstatningsdirektoratet 13.2.194. Erstatningsdirektoratet 1946. Oslo kommune ble etter krigen kritisert for å ha sendt arbeidere til Fornebu etter krav fra tyskerne om å gjenoppta flyplassarbeidet. I møte med Administrasjonsrådet 22. og 29. april spurte kommunens representanter Administrasjonsrådet om det var riktig at entreprenørene fortsatte arbeidet. Begge dagene skal Administrasjonsrådet at det var utenfor rådets kompetanse å vurdere dette, og at det var et samvittighetsspørsmål (Eng 2010).

⁸³ Andenæs 1998: 44; Karlsen 2017: 12-15.

⁸⁴ Kirkhusmo 2016: 46; RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 9, landssviksak Nils Christensen m.fl. (Centralbyggsaka) 21.12.50: 60

adjungert fylkesmann. Riksmegler og advokat Andreas Claussen var formann i komiteen.⁸⁵ Til og med høsten 1940 eksisterte Centralkomiteen i denne forstand, før tyskerne avsatte Skjånes og Cappelen fra sine embeter.⁸⁶

Centralkomiteen var i perioden 15. april 1940 til 11. juli 1940 en etablert myndighet for fylkets næringsliv. Komiteen offentliggjorde sin forretningsorden i byens aviser og kringkastet den på radio 17. april 1940.⁸⁷ Denne forretningsordenen godkjente formannskapet og bystyret enstemmig i Trondheim 18. april 1940.⁸⁸ Blant vedtakene het det at Centralkomiteen:

[...] har til oppgave å *organisere og lede næringslivet og omsetningen* i fylket og byen under de nå rådende forhold. Centralkomiteen er *berettiget til å meddele pålegg* til enkeltpersoner, firmaer og private institusjoner.⁸⁹ (Mine kursiveringer).

Ifølge komiteens forretningsorden hadde altså organet en vid fullmakt til å påvirke fylkets næringsliv, både på individ- og på institusjonsnivå. I likhet med Administrasjonsrådet, oppfordret også Centralkomiteen befolkningen i Trøndelag til å holde hjulene i gang:

I samband hermed vil vi henstille til alle loyalt (sic) å bøye seg for de bestemmelser som Centralkomiteen etterhvert (sic) kommer til å utferdige for å hindre sammenbrudd av byens og distriktets økonomiske liv. Det er nødvendig at industri og håndverk *holder produksjonen oppe i størst mulig utstrekning for at flest mulig kan holdes i arbeid.*⁹⁰ (Mine kursiveringer).

I likhet med Administrasjonsrådet, ser hovedfokus i Centralkomiteens kunngjøring ut til å ha vært å forhindre økonomisk kollaps. Heller ikke fra Centralkomiteen kan man observere noen retningslinjer for hvordan næringslivet skulle forholde seg til tyske oppdragsgivere eller hva slags type produksjon som var akseptabel. Henstillingen kan derfor ha bidratt til forvirring. Centralkomiteens mest betydelige bidrag til forvirring har særlig blitt knyttet til det omtalte oppropet av 25. april 1940. I dette oppropet informerte Centralkomiteen om tyskernes arbeidskraftsbehov ved Lade og Værnes, noe oppgaven vil komme tilbake til i kapittel 3. Vidar Eng diskuterte i artikkelen «Hvorfor arbeidet gode nordmenn på flyplassene i Oslo og Trondheim i april 1940?» om det var tydelig for norske arbeidstakere hvem dette arbeidet tjente mest. Eng hevder at overfor de som var i tvil om det var riktig å arbeide på Værnes, må

⁸⁵ RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 9, landssviksak Nils Christensen m.fl. (Centralbyggsaka) 21.12.50: 60-61

⁸⁶ Kirkhusmo 2016: 47; 62-63

⁸⁷ RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 9, landssviksak Nils Christensen m.fl. (Centralbyggsaka) 21.12.50: 61-63

⁸⁸ Adresseavisen (19.4.49). Oppnevningen av Centralkomiteen godkjent av Trondheim bystyre: 3

⁸⁹ RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 9, landssviksak Nils Christensen m.fl. (Centralbyggsaka) 21.12.50: 61

⁹⁰ Ibid.: 61-62

kunnngjøringen «[...] ha virket som om norske myndigheter mente det var i norsk interesse å arbeide på Værnes»⁹¹.

Et av Centralkomiteens viktigste prinsipper var dialog og åpenhet under forhandlinger med tyskerne. Ifølge forretningsordenen skulle Centralkomiteen hjelpe de næringsdrivende ved blant annet å formidle forhandlingene med tyskerne, slik at komiteen unngikk at næringsdrivende forhandlet med okkupanten på tomannshånd.⁹² I tråd med forretningsordenen etablerte Centralkomiteen rådgivende bransjeutvalg.⁹³ Komiteen hadde 16 ulike utvalg, som dekte opp om de ulike delene av næringslivet. Et eksempel på dette er utvalget for håndverk og byggevirksomhet, hvor tiltalte Stiegler var medlem.⁹⁴ Nøyaktig hvilken rolle utvalgene hadde, gir ikke kildene klarhet i. Med tanke på Centralkomiteens overordnede oppgave om å lede næringslivet, er det sannsynlig at utvalgene bidro til dette gjennom kjennskap til næringen under forhandlinger. I utvalget for rekvirerte biler satt rådmann Ræder.⁹⁵ Kapittel 3 vil vise at Ræder hadde stor betydning for at entreprenørbedriftene begynte arbeidet ved flyplassene. Ræders tilknytning til Centralkomiteen er derfor viktig.

Ifølge Centralkomiteens protokoll, var både de lokale og de tyske myndighetene fornøyd med Centralkomiteens kontrollfunksjon ved forhandlinger. I protokollen fra et møte mellom Centralkomiteen og de tyske representantene 24. juni 1940, kommer det frem at de anså løsningen som heldig «[...] idet alle henvendelser fra begge sider var centralisert, således at man slapp den ukontrollerte henvendelse fra de enkelte firmaer og de enkelte hæravdelinger av den tyske kommando»⁹⁶. Etter at Administrasjonsrådet utvidet dets område til Trøndelag 6. mai 1940, var ikke lenger behovet for en egen komite i Trøndelag like påfallende.⁹⁷ I et brev til Administrasjonsrådet 11. juni 1940 skrev likevel Cappelen at komiteens dialog med tyskerne var så hensiktsmessig at det burde videreføres.⁹⁸ 26. juni 1940 besluttet Centralkomiteen å oppløse sju av sine 16 bransjeutvalg. Som følge av telefon-, telegraf- og

⁹¹ Eng 2010: 433

⁹² SAT/A-0500/1/Øg/L0013/0001, Forretningsorden for Centralkomiteen for Sør-Trøndelag og Trondheim, s. 2, vedlagt brev til Administrasjonsrådet fra Johan Cappelen 10.6.40

⁹³ RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 9, landssviksak Nils Christensen m.fl. (Centralbyggsaka) 21.12.50: 61

⁹⁴ SAT/A-0500/1/Øg/L0013/0001, Fortegnelse over de av Centralkomiteen nedsatte underavdelinger: 1.

⁹⁵ Ibid.

⁹⁶ RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 1, A-NN, Utskrifter av Centralkomiteens protokoller: 24.6.1940. Til stede i møtet var Skjånes, Cappelen, Sonnemann, tre tyske offiserer, samt Otto Skirstad som noterte.

⁹⁷ SAT/A-0500/1/Øg/L0013/0001, Centralkomiteens protokoll 6.5.40, nr. 216: 2

⁹⁸ SAT/A-0500/1/Øg/L0013/0001, Brev til Administrasjonsrådet fra Johan Cappelen 10.6.40: 1-2; RA/S-3138-39; Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 1, A-NN, Utskrifter av Centralkomiteens protokoller 6.5.40

jernbaneforbindelsen til Oslo, var det ikke like nødvendig for utvalgene å behandle så mange saker. Et av utvalgene Centralkomiteen opphevde, var utvalget for håndverk- og byggevirkosomhet.⁹⁹ Centralkomiteen endret også sin forretningsorden 11. juli 1940, til å få en mer rådgivende art. Hva dette innebar i praksis opplyser ikke kilden om, men tilstedeværelse i forhandlinger forble et viktig prinsipp for komiteen.¹⁰⁰

Centralkomiteens virksomhet kan både ha bidratt til og forhindret at nordmenn påtok seg arbeid for okkupasjonsmakten. Som nevnt tidligere, har oppropet av 25. april 1940 særlig blitt kritisert fordi det i samtiden kunne tolkes som en oppfordring fra de norske myndigheter om å utføre tyskerarbeid. Komiteens kontrollfunksjon i forhandlinger kan samtidig ha begrenset at nordmenn tok arbeid mot norske interesser. Centralkomiteens involvering i forhandlinger hadde imidlertid ikke kun en begrensende effekt; oppgaven vil vise at komiteen ved to anledningen bidro til eller tilrettela for at de tre Trondheimsentreprenørene utførte tyskerarbeid ved flyplassene i Trøndelag, og dette angivelig mot bedriftenes ønske.¹⁰¹

2.5 Hvor lenge var rettsvillfarelse unnskyldende?

Rettsvillfarelse satte betingelser for hvordan rettsapparatet kunne dømme i de økonomiske landssviksakene. Som nevnt i kapittel 1.1.2 kunne landssviktiltalte frikjennes dersom en handling ikke var i strid med den nasjonale normen. At myndighetene hadde forvirret befolkningen ble derfor betydningsfullt for hvordan rettsapparatet kunne forstå den nasjonale normen. I forbindelse med rettsoppjøret satte Stortinget ned et utvalg for å bearbeide rettsmaterialet og vurdere erfaringene. I stortingsmelding 17 fra 1962, omtalte utvalget fenomenet rettsvillfarelse:

[...] av betydning var om der fra autorativt hold, således som f. eks. skjedd i Oslo, Trondheim og Bergen, er avgitt uttalelser til entreprenørene hvorved de nærmest er oppfordret til å påta seg visse oppdrag. [...] Den oppfatning som i krigens første måneder kom til uttrykk deri at man måtte holde hjulene gående og arbeiderne beskjeftiget er ofte nevnt i bedriftenes favør, og i enkelte tilfelle, hvor retten i og for seg er kommet til at det var utilbørlig å påta seg arbeid ved et tysk anlegg, kan det nevnte moment ha ført til frifinnelse p.g.a. unnskyldelig rettsvillfarelse.¹⁰²

⁹⁹ SAT/A-0500/1/Øg/L0013/0001, Centralkomiteens protokoll 26.6.40, nr. 629

¹⁰⁰ RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 9, landssviksak Nils Christensen m.fl. (Centralbyggsaka) 21.12.50: 63

¹⁰¹ Pål Kristian Heum Økland viste i *Lokal økonomi og administrasjon i Bergen våren og sommeren 1940, med særlig vekt på Produksjonsrådet* (masteroppgave) at Produksjonsrådet i Bergen bidro til at en lokal entreprenør begynte arbeid ved Bømoen flyplass (kapittel 5). Parallellen til Centralkomiteen i Trondheim er slående.

¹⁰² Justis- og politidepartementet 1962-1963: 280

Myndighetenes signaler hadde altså forvirret befolkningen, et fenomen som under rettsoppgjøret ble omtalt som rettsvillfarelse. Dette var noe rettsapparatet måtte ta høyde for under vurderingen av den nasjonale handlemåte.

Det lar seg ikke gjøre å nøyaktig tidfeste når forvirringen tok slutt. Dag Ellingsen skisserer i boken *Krigsprofitørene og rettsoppgjøret* en periodisering av nasjonal handlemåte som rettsapparatet dømte ut ifra. Ellingsen er utdannet sosiolog, men gjennomgår og sammenligner en rekke økonomisk landssviksaker av ulik størrelse i boken. Ellingsen drøfter blant annet paradokset at de største økonomiske landssvikene fikk mildere straffer enn passive NS-medlemmer. Ifølge Ellingsen opererte rettsapparatet med tre faser eller standarder for nasjonal holdning, slik at denne inndelingen kan si noe om hvordan rettsapparatet forstod forvirringens utvikling over tid:

- Den innledende samarbeidsperioden, hvor forvirringen var betydelig, vedvarte til høsten 1940. Her var som vist Administrasjonsrådets signaler en kilde til forvirring på nasjonalt nivå.
- Den andre perioden, høsten 1940 til midten av 1942, vurderte rettsapparatet som en forlengelse av samarbeidsperioden. I denne fasen forsøkte næringslivsaktører å avvikle kontraktene med tyske oppdragsgivere etter at motsetningene til tyskerarbeid hadde økt.
- Den tredje perioden, som omfattet virksomhet fra 1942 til okkupasjonens slutt. I disse sakene vurderte rettsapparatet tyskerarbeid som mer og mer kritikkverdig. På dette tidspunktet hadde motstandsbevegelsen etablert seg, og rettsapparatet mente derfor at det burde ha vært klart for de tiltalte hva slags tyskerarbeid som var tilbørlig og ikke.¹⁰³

Til tross for at den innledende rettsvillfarelsen ifølge Ellingsen kun hersket til høsten 1940, fikk den langstrakte konsekvenser. Selv om rettsapparatet mente at man innen 1942 burde visst hva som var tilbørlig og ikke, var det ingen automatikk i at næringsdrivendes erkjennelse av dette kunne påvirke deres arbeidsforhold til tyskerne. Som det ble nevnt ovenfor, erfarte mange aktører at det var svært utfordrende å fri seg fra tyske oppdragsgivere når de først var blitt involvert. Slik kunne den første forvirrende fasen medvirke til at norske næringsdrivende forble i arbeidsforhold med okkupanten, til tross for at rettsvillfarelsen etter rettsapparatets standard var over.

¹⁰³ Ellingsen 2012: 177

3. Frivillige arbeidere og tvungne direktører: det første flyplassarbeidet

Dette kapitlet undersøker hvordan de tre entreprenørbedriftene fra Trondheim ble involvert i byggeprosjektene på flyplassene i Trøndelag våren 1940. Hovedargument er at selskapene ikke utførte det første tyske arbeidsoppdraget frivillig, men at press fra de tyske myndighetene var avgjørende for at de påtok seg kontrakter. Kapitlet vil også vise at press fra de lokale myndighetene var av betydning for involveringen. Dette skiller kapitlet fra tidligere litteratur om flyplassbyggingen, hvor kun det tyske presset har blitt tematisert.¹⁰⁴ Kapitlet begrenser seg fra den første tyske forespørselen om flyplassutbedring kom 11. april 1940, til tyskerne erklærte den første rullebanen på Værnes ferdig 28. april 1940. I denne perioden pågikk det fortsatt kamper om Norge, slik at arbeidet på flyplassene hadde en betydelig militær verdi. Som vist var frivillighetspremisset sentralt i forbindelse med krigsviktig tyskerarbeid, både ifølge rettsapparatets praksis under rettsoppgjøret og ifølge enkelte tolkninger av folkeretten. Det er derfor interessant å undersøke de tyske og lokale myndighetenes forhold til og tolkninger av folkeretten. Er dette noe partene diskuterte, eller fremstår det uviktig i forhandlingene?

3.1 Tyskernes første forespørsler om flyplassbygging

Den tyske okkupasjonsmakten rettet sin første henvendelse om utbygging av flyplasser til Trondheim kommune 11. april 1940. I et møte mellom oberst Weiss, den tyske kommandanten i Trondheim, og ordfører Skjånes, spurte Weiss om ordføreren kunne skaffe arbeidere til å bygge Lade flyplass. Ifølge Weiss lå behovet på mellom 150-200 mann. Denne forespørselen avviste Skjånes. Han forklarte at å ta arbeid var en frivillig sak og at han manglet myndighet til å tvinge noen. Skjånes henviste Weiss til Trondheim Arbeidsformidlingskontor, hvor han kunne finne ledig arbeidskraft. Okkupasjonsmakten henvendte seg til kontoret samme dag, og oppga at de ønsket 200 mann. Disse skulle melde seg på jernbanestasjonen samme dag.¹⁰⁵ Det kommer ikke frem av kilden om den tyske oppdragsgiveren informerte om hva arbeidet innebar. Til jernbanestasjonen meldte det seg kun 11 frivillige. Til tross for det begrensede oppmøtet, satte tyskerne arbeiderne i gang samme dag. Denne dagen bestod arbeidet i å spre gjødseldynger.¹⁰⁶

¹⁰⁴ Se for eksempel Kirkhusmo, 1997, 2005, 2016 og Christophersen 1993

¹⁰⁵ RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 9, landssviksak Nils Christensen m.fl. (Centralbyggsaka) 21.12.50: 63-64

¹⁰⁶ Ibid.: 64

18. april 1940 kom den andre tyske forespørselen om flyplassbygging. Under et møte mellom kapteinløytnant Sonnemann, militærøkonomioffiser i Trondheim,¹⁰⁷ og Rudolf Ræder, teknisk rådmann i Trondheim, oppfordret Sonnemann til at kommunen skulle påta seg planeringsarbeidet på Lade og Værnes. Ifølge lagmannsretten hadde Ræder fått i oppgave av kommunen å håndtere de tyske rekvisisjonene.¹⁰⁸ Som nevnt i kapittel 2.4, var Ræder medlem i Centralkomiteens utvalg for rekvirerte biler, slik at det er sannsynlig at oppgaven stammet fra komiteen. Under møtet avslo Ræder forespørselen om at kommunen skulle påta seg planeringsarbeidet. Sonnemann spurte derfor om byens entreprenørbedrifter, noe Ræder informerte om: A/S Trondhjems Cementstøberi & Entreprenørforretning, A/S Jernbeton og A/S Betongbygg. Sonnemann ga så Ræder ordre om å møte sammen med innehaverne av de tre bedriftene på hotell Phoenix klokken 12 samme dag.¹⁰⁹

3.2 Entreprenørbedriftene

De tre entreprenørbedriftene var alle godt etablerte selskaper før invasjonen. Selskapene var de tre største i sin bransje nord for Dovre, og hadde alle en arbeidsstokk på rundt 200 mann.¹¹⁰ Som Jernbeton og Betongbyggs navn tilsier, var jernbetong og betong bedriftenes byggemateriale. Dette var også tilfellet for Cementstøberiet.¹¹¹ Jernbeton og Cementstøberiet hadde tidligere bygd store boligkomplekser og forretningsbygg, samt oppført siloer og kaianlegg.¹¹² Cementstøberiet hadde i tillegg oppført tilfluktsrom og kraftstasjoner, og spilt rollen som hovedentreprenør ved en rekke byggeprosjekter. Betongbygg hadde bygd nybygg og næringsbygg, befestninger, kaier og siloer og ulike kraftanlegg for å nevne noe.¹¹³ Betongbygg hadde også utført tunnelarbeid.¹¹⁴ Selskapenes virksomhet var imidlertid ikke begrenset til Trøndelag, og sett under ett dekte bedriftenes virksomhetsområder store deler av Norge.¹¹⁵

¹⁰⁷ Bundesarchiv RW 28/37 Über Tätigkeit und Erfahrungen des Wehrwirtschaftsoffiziers Trondheim in der Zeit vom 9.4.-30.7.40: 1

¹⁰⁸ RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 9, landssviksak Nils Christensen m.fl. (Centralbyggsaka) 21.12.50: 64

¹⁰⁹ Ibid.

¹¹⁰ Justis- og politidepartementet 1962-1963: 299

¹¹¹ Olaus Schmidt, *Handelsboka for Trondheim*, 1947: 416

¹¹² Kirkhusmo 2005: 307

¹¹³ RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 9, landssviksak Nils Christensen m.fl. (Centralbyggsaka) 21.12.50: 58-59

¹¹⁴ Schmidt 1947: 73

¹¹⁵ RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 9, landssviksak Nils Christensen m.fl. (Centralbyggsaka) 21.12.50: 58-59

3.2.1 A/S Trondhjems Cementstøberi & Entreprenørforretning

Trondhjems Cementstøberi & Entreprenørforretning (Cementstøberiet) ble stiftet i 1910. Aksjeselskapet var under ledelse av direktør Nils Christensen. Aksjemajoriteten tilhørte Christensen, i fellesskap med høyesterettsadvokat Andreas Claussen som var formann i selskapets styre.¹¹⁶ Som nevnt i kapittel 2.4, var Claussen også formann i Sentralkomiteen til og med høsten 1940. Claussen hadde dermed rollen både som formann i fylkets forhandlingsorgan og som aksjeinnehaver i ett av selskapene under forhandlinger med tyskerne. I tillegg til byggeprosjektene nevnt ovenfor, drev selskapet også entreprenørvirksomhet, en sementvarefabrikk og butikker for bygningsartikler.¹¹⁷

3.2.2 A/S Jernbeton

Jernbeton ble stiftet i 1917, og hadde Hermann Frost og Egil Larssen som direktører. Som nevnt ovenfor, drev Jernbeton utstrakt byggevirksomhet. I tillegg drev selskapet en sementvarefabrikk, salg av bygningsartikler, og ingeniør- og entreprenørforetak.¹¹⁸ Tiltalen mot Hermann Frost ble skilt ut fra Centralbyggsaka som følge av hans dårlige helse. Frost finnes ikke i Erstatningsdirektoratets kartotek over landssviketterforskede eller med sak i Landssvikarkivet.¹¹⁹ Ifølge Adresseavisen døde Frost 20. september 1953.¹²⁰ Noe rettslig vurdering av Frosts virksomhet under okkupasjonen ser derfor ikke ut til å ha funnet sted.

3.2.3 A/S Betongbygg

Betongbygg ble stiftet i 1927 og var under ledelse av Ingolf Stiegler og Roar Mauring. Mens Mauring var direktør i selskapets avdeling for bygningsartikler, var Stiegler direktør for entreprenøravdelingen. De to direktørene hadde aksjemajoritet i selskapet. Før Stiegler var med å etablere Betongbygg, hadde både han og Mauring jobbet Jernbeton.¹²¹ Betongbygg drev, i likhet med de andre selskapene, omfattende byggevirksomhet, i tillegg til entreprenør- og ingeniørvirksomhet og handelsvirksomhet innenfor bygningsartikler.¹²²

¹¹⁶ RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 9, landssviksak Nils Christensen m.fl. (Centralbyggsaka) 21.12.50: 57

¹¹⁷ Ibid.; Schmidt 1947: 419

¹¹⁸ RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 9, landssviksak Nils Christensen m.fl. (Centralbyggsaka) 21.12.50: 59; Schmidt 1947: 232

¹¹⁹ Thingsrud ved Arkivverket, personlig kommunikasjon per epost 2.2.21

¹²⁰ Adresseavisen 21.09.1953: 10. Frost døde altså omtrent tre måneder etter at Jernbeton og Betongbygg ble frifunnet for A/S Glomfjordbyggs virksomhet etter anken til Høyesterett.

¹²¹ RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 9, landssviksak Nils Christensen m.fl. (Centralbyggsaka) 21.12.50: 56

¹²² Ibid.: 58-59; Schmidt 1947: 73

3.3 «Wollen Sie es nicht freiwillig machen, dann müssen wir Sie zwingen»¹²³: fra forespørsel til tvang

Møtet på hotell Phoenix den 18. april 1940 begynte tilsynelatende med samme tonen som de tidligere samtaler om flyplassprosjektene. De tyske representantene til stede i møtet var oberstløytnant von Tempsky, sjefen for Luftwaffe i Trondheim,¹²⁴ og dr. Lemkehr, fra det tyske flyvåpenets byggeledelse.¹²⁵ Kildene opplyser ikke om at Sonnemann deltok i møtet, men fordi det var han som ga Ræder ordre om å møte, er det sannsynlig at han var til stede. Av nordmenn var Ræder, samt direktørene Christensen, Larssen og Stiegler til stede. Lemkehr henvendte seg først til Ræder, og forsøkte å få han til å overta arbeidet.¹²⁶ Dette må forstås som et nytt forsøk på å få kommunen til å påta seg planeringsarbeidet. Ræder var som vist en representant for den lokale myndigheten, både gjennom rådmannstillingen og gjennom tilknytningen til Centralkomiteen. Ræder avviste igjen henvendelsen, og opplyste om at han kun kunne formidle formelle spørsmål til Centralkomiteen.¹²⁷

Samtalen endret så tone. Arbeidet på flyplassene, som tyskerne frem til nå hadde presentert som forespørslar, ble nå fremlagt som et krav for direktørene. Direktørene forsøkte angivelig å avvise arbeidsoppdraget, noe de tyske representantene besvarte med trusler. Lemkehr skal angivelig ha sagt at arbeidet skulle utføres, og dersom det var nødvendig ville det bli brukt «andre midler».¹²⁸ Ifølge et brev til Centralkomiteen skrevet av Christensen 5. juni 1940, skal von Tempsky ha sagt «Wollen Sie es nicht freiwillig machen, dann müssen wir Sie zwingen.»¹²⁹ Ifølge direktørenes forklaringer, både i samtid og i ettertid, var tysk press altså helt sentralt for bedriftenes involvering i arbeidet. I motsetning til representantene fra den lokale myndigheten, var ikke forespørslar et privilegium direktørene ble møtt med.

Partene avtalte et nytt møte samme ettermiddag på Ræders kontor. Til dette møtet uteble de tyske representantene, slik at kun Ræder og de tre direktørene møtte. Ifølge direktørene skal Ræder ha uttalt at han anså flyplassarbeidet som «uomgjengelig nødvendig» å overta. Han

¹²³ Sitat fra oberstløytnant von Tempsky gjengitt i brev (bilag 6, s. 1) av direktør Christensen 5.6.1940 til Centralkomiteen, i Gunnerusbiblioteket, PA-19, XV, 1a–1d, 2a, Bjarne Mathiesen, PM angående landssviksaker, 5.11.1945

¹²⁴ RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 7, NNN, Bjarne Mathiesen, Sendes herr statsadvokaten forlandssviksaker i Sør- og Nord-Trøndelag, 18.3.49: 6

¹²⁵ Gunnerusbiblioteket, PA-19, XV, 1a–1d, 2a, Bjarne Mathiesen, PM angående landssviksaker, 5.11.1945, brev fra direktør Christensen til Centralkomiteen 5.6.1940, bilag 6: 1

¹²⁶ RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 9, landssviksak Nils Christensen m.fl. (Centralbyggsaka) 21.12.50: 64-65

¹²⁷ Ibid.: 65

¹²⁸ Ibid.

¹²⁹ Gunnerusbiblioteket, PA-19, XV, 1a–1d, 2a, Bjarne Mathiesen, PM angående landssviksaker, 5.11.1945, brev fra direktør Christensen til Centralkomiteen 5.6.1940, bilag 6: 1

ønsket likevel å forhøre seg med Cappelen, fylkesmann og representant i Centralkomiteen. Ræder ringte derfor Cappelen, som angivelig svarte at arbeidet måtte utføres og ikke saboteres.¹³⁰ Under etterforskningen var det uklart både om samtalen hadde funnet sted, og hvem Ræder eventuelt hadde snakket med. Ræder selv hevdet at han hadde ringt, men var usikker på hvem han hadde ringt til. I Christensens brev til Centralkomiteen 5. juni 1940, drøye to uker senere, refererte Christensen til Ræders telefonsamtale med Cappelen.¹³¹ Ifølge lagmannsretten var det imidlertid ikke mulig å bevise at samtalen hadde funnet sted. Uavhengig av dette, hadde Ræders rolle i forhandlingen betydning for hvordan direktørene stilte seg til det tyske pålegget. Direktørene forstod Ræder som en representant for de lokale myndighetene, noe oppgaven også har argumentert for at han var gjennom sin rolle som rådmann og sin tilknytning til Centralkomiteen. Både fra Ræder og fra den angivelige samtalen med Cappelen fikk direktørene inntrykk av at Centralkomiteens representanter hadde godkjent arbeidet.¹³²

Den påfølgende dagen, 19. april, var det befaring på Lade. Direktørene Christensen, Larssen og Stiegler var til stede etter tilkalling fra Ræder. Også sjefen for kommunens oppmålingsvesen, Wedø, deltok på befaringsen. Under befaringsen viste tyskerne direktørene hvor flybanens akse skulle ligge. Direktørene skal angivelig ha innvendt at de ikke kunne utføre arbeidet fordi det ikke var foretatt utstikning og profilering på området. Til dette kunne Ræder oppklare at Wedø var til stede fordi kommunens oppmålingsvesen skulle gjøre denne delen av arbeidet. Ifølge direktør Christensen forsøkte direktørene å vri seg unna arbeidet ved bruk av nye unnskyldninger. Til disse innvendingene skal von Tempsky ha sagt at de ville skyte direktørene dersom de nektet.¹³³

Ræder orienterte ordfører Skjånes og Claussen, formann i både Centralkomiteen og Cementstøberiet, om bedriftenes involvering i arbeidet etter orienteringen. Under orienteringen sa Ræder seg villig til å fungere som mellommann. Både Skjånes og Claussen avviste dette fordi det kunne misforstås.¹³⁴ Hvem de var bekymret for at kunne misforstå Ræders rolle, gir kilden ikke klarhet i. En mulighet er at Skjånes og Claussen ville unngå at

¹³⁰ RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 9, landssviksak Nils Christensen m.fl. (Centralbyggsaka) 21.12.50: 65-66

¹³¹ Gunnerusbiblioteket, PA-19, XV, 1a-1d, 2a, Bjarne Mathiesen, PM angående landssviksaker, 5.11.1945, brev fra direktør Christensen til Centralkomiteen 5.6.1940, bilag 6: 1

¹³² RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 9, landssviksak Nils Christensen m.fl. (Centralbyggsaka) 21.12.50: 65-66

¹³³ Ibid.: 66

¹³⁴ Ibid.: 67

direktørene forvekslet Ræders forhandlingsrolle med at han hadde en reell myndighet i Centralkomiteen. Som den omdiskuterte telefonsamtalen illustrerte, hadde sannsynligvis en slik misforståelse allerede funnet sted. Direktørene var under det inntrykk at Ræder opptrådte på vegne av myndighetene.¹³⁵

Samme dag som befaringen fant sted, kom det første offentlige oppropet i Trondheimsavisene etter arbeidskraft til byggeprosjektet. I oppropet het det:

Det tyske kommandantskap akter å la utføre en del arbeider av stort omfang på Lade ved Trondheim og andre steder, for å øke arbeidsvirksomheten i Trondheim. Til disse arbeider trenges arbeidskrefter i stort antall. Det sendes derfor til *alle arbeidsvillige* det opprop snarest mulig omgående *å stille seg til forføyning* for nedenfor nevnte Trondheimsfirmaer. For alle arbeider blir betalt tariffmessig lønn.¹³⁶ (Mine kursiveringer).

Nederst i annonsen ble det henvist til de tre entreprenørbedriftene. Oppropet var signert av Det tyske kommandantskap i Trondheim, og selskapene selv hadde ingen ting med averteringen å gjøre.¹³⁷ Averteringen etter frivillig arbeidskraft viser at okkupasjonsmakten forholdte seg til folkeretten. Ifølge oppropet ville tyskerne bruke frivillige arbeidere til å bygge flyplassene. En begrensning ved oppropet er at tyskerne ikke delte arbeidets reelle hensikt, men kun oppga at de ville øke virksomheten. Som kapittel 3.5 vil vise, skulle Værnes ha en viktig funksjon under kampene i Nord-Trøndelag og Narvik. Det er derfor ikke sikkert at de potensielle arbeidstakerne forstod arbeidets krigsviktige karakter. Dette gjør det problematisk å anse flyplassarbeidet som gjennomgående frivillig på dette tidspunktet.

3.3.1 Når ble de lokale myndighetene involvert i flyplasspålegget?

Etter krigen hevdet riksadvokat Thommessen at norske myndigheter ikke hadde vært involvert i flyplassarbeidet på Lade og Værnes før 24. april 1940. Thommessens påstand er del av et brev til Justis- og politidepartementet, som inngår i stortingsmelding 64. Denne stortingsmeldingen, utarbeidet i 1950, var en utredning av rettsoppgjøret etter Oliver Langelands alvorlige kritikk i boken *Dømmer ikke*. I brevet skrev Thommessen at «[...] fra 18. til 24. april hadde ingen offentlig myndighet noen befatning med arbeidene på Værnes og Lade.»¹³⁸ Oppgaven har imidlertid argumentert for at Ræder hadde en helt sentral rolle under møtene mellom okkupanten og de tre entreprenørbedriftene. Ræder hadde samtidig en unektelig tilknytning til den lokale myndigheten, både gjennom sin jobb som rådmann i

¹³⁵ RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 9, landssviksak Nils Christensen m.fl. (Centralbyggsaka) 21.12.50: 65

¹³⁶ Ibid.: 67

¹³⁷ Ibid.

¹³⁸ Justis- og politidepartementet 1950. Brev til Det Kgl. Justis- og Politidepartement fra konstituert riksadvokat Ø. Thommessen: 73

kommunen og som utvalgsmedlem i Centralkomiteen. I tillegg var som vist kommunens oppmålingsvesen på plass på Lade for befaring 19. april 1940. Arbeidet på flyplassene før 24. april kan derfor ikke anses som en utvikling uavhengig de norske myndighetene.

Myndighetene hadde tvert om stor betydning for direktørens involvering. Ræders innblanding medførte, som nevnt, at Christensen, Larssen og Stiegler var under det inntrykk at Ræder representerte myndighetene.¹³⁹ Den tidlige lokalpolitiske involveringen er altså et helt sentralt forhold som må inkluderes i forklaringen på hvorfor entreprenørbedriftene begynte det krigsviktige byggearbeidet.

Påstanden om at de lokale myndighetene ikke hadde noe med flyplassarbeidet å gjøre før 24. april, er et tankekors. Som nevnt i kapittel 2.4, var Centralkomiteens hovedformål å organisere og lede næringslivet. Ved å være med og formidle forhandlinger med tyskerne, kunne Centralkomiteen kontrollere forhandlingene og unngå at partene forhandlet på tomannshånd. Ifølge mandatet var det altså meningen at Centralkomiteen skulle involvere seg i forhandlingene om flyplassarbeidet. Tyskerne fremla den første forespørselen om flyplassbygging til Skjånes 11. april, og Skjånes må derfor ha vært klar over tyskernes behov for arbeidskraft. Skjånes hadde selv vært med å etablere Centralkomiteen, slik at han etter all sannsynlighet også var klar over komiteens forhandlingsrolle. 19. april, fire dager etter Centralkomiteens etablering, orienterte Ræder som nevnt Skjånes og Claussen om entreprenørens involvering. Centralkomiteens representanter må altså ha vært klar over både kontakten mellom direktørene og okkupanten, og komiteens forhandlingsrolle. Dersom Centralkomiteen ikke hadde involvert seg i forhandlingene, slik oppgaven har argumentert for at den gjorde gjennom Ræder, hadde ikke komiteen handlet i tråd med eget mandat.

Thommessens påstand er derfor overraskende og lite presis.

3.4 Trondheimentreprenørens første tyskerarbeid

De påfølgende dagene etter befaringen på Lade begynte Cementstøberiet, Jernbeton og Betongbygg å bygge og utbedre Lade og Værnes flyplass. Arbeidet innebar på dette tidspunktet å planere grunnen. 20. april 1940 var etter all sannsynlighet bedriftenes første arbeidsdag på Lade. Da var det kun 10-15 fremmøtte arbeidere tilknyttet de tre bedriftene til stede.¹⁴⁰ Hvorvidt disse var opprinnelig ansatte i firmaene eller fremmøtte som følge av oppropet 19. april, vites ikke. Den 21. april begynte arbeidet på Værnes flyplass ved at

¹³⁹ RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 9, landssviksak Nils Christensen m.fl. (Centralbyggsaka) 21.12.50: 65

¹⁴⁰ Ibid.: 68

tyskerne sendte arbeidere dit med tog fra Lade. De påfølgende dagene sendte tyskerne omtrent 50 arbeidere til Værnes på denne måten.¹⁴¹ Først fungerte overingeniør Tangen fra Cementstøberiet som arbeidsleder på Værnes. Etter noen dager overtok tyskerne ledelsen.¹⁴²

Den fremmøtte arbeidskraften var ikke i tråd med tyskernes behov. 23. april annonserte tyskerne i Trondheimsavisene etter flere arbeidere. Fravær av bevis for at selskapene hadde noe med denne averteringen å gjøre, medførte at lagmannsretten antok at det var tyskerne som hadde bestilt annonsen. I annonsen het det at «Undertegnede entreprenørfirmaer er overdratt i fellesskap å utføre et større planeringsarbeide. I den anledning skal inntas en større arbeidsstyrke. Arbeidsvillige melder seg hos nedenstående firmaer.»¹⁴³ De tre entreprenørfirmaene ble så ramset opp. Den tyske oppdragsgiveren baserte seg altså fremdeles på frivillig arbeidskraft. I dette oppropet informerte tyskerne også om at arbeidet innebar planering. Hvor planeringsarbeidet skulle utføres, opplyste de imidlertid ikke om. Informasjon om arbeidets art var altså fortsatt begrenset.

3.4.1 Centralkomiteens formelle involvering: «[...] når Tyskland sulter fører vi krigen med alle midler»¹⁴⁴

Selv om okkupanten dagen før hadde avertert etter flere arbeidere, presset tyskerne 24. april 1940 den lokale myndigheten til å skaffe den nødvendige arbeidskraften. I møte med rådmann Ræder forsøkte en tysk general¹⁴⁵ å presse Ræder til å skaffe 500 arbeidere. Generalen viste et brev fra Göring, og sa det var hans ordre. Når Ræder kom med innvendinger, skal generalen ha truet med maktbruk. Generalen krevde svar innen en time, og anmodet Centralkomiteen til å møte på hotell Phoenix.¹⁴⁶ Av Centralkomiteens protokoll 24. april kommer det frem at Ræder informerte komiteen om de tyske truslene:

For så vidt disse folk ikke kunne skaffes, måtte man være forberedt på at Trondheim ville lide samme skjebne som Aandalsnes og Namsos. Byen vil bli stengt, og den som forsøker å forlate den vil bli skutt.¹⁴⁷

¹⁴¹ RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 9, landssviksak Nils Christensen m.fl. (Centralbyggsaka) 21.12.50: 68

¹⁴² Ibid.: 79

¹⁴³ Ibid.: 68

¹⁴⁴ Sitat fra Sonnemann 24.4.1940, gjengitt i Utdrag av grosserer Finn Rønnings notater fra møtene i Centralkomiteen, i RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 6, SS-LLL, dokument LLL: 1

¹⁴⁵ Det vites ikke hvilken general Ræder møtte. Senere denne dagen møtte general Woytasch eller general Kitzinger på Phoenix for møte med Centralkomiteen, slik at det sannsynlig at det var en av disse Ræder møtte. (SAT/A-0500/1/Øg/L0013/0001, Centralkomiteens protokoll 24.4.1940, nr. 96, s. 2).

¹⁴⁶ RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 9, landssviksak Nils Christensen m.fl. (Centralbyggsaka) 21.12.50: 69

¹⁴⁷ SAT/A-0500/1/Øg/L0013/0001, Centralkomiteens protokoll 24.4.1940, nr. 93: 2

Under møtet på Phoenix gjentok tyskerne kravet om arbeidskraft og truslene mot byen. Det er uklart hvilken general som representerte okkupasjonsmakten i møtet. I Centralkomiteens protokoll har det først blitt skrevet at general Woytasch var til stede. Navnet er imidlertid strøket ut, og over står et navn som kan ligne på Kitzinger, sjefen for de tyske flyvåpnet i Norge.¹⁴⁸ I tillegg til Ræder, var fylkesmann Cappelen, ordfører Skjånes, formann Claussen og ingeniør Klingenberg til stede på vegne av Centralkomiteen. Tidligere denne dagen hadde generalen overfor Ræder krevd 500 arbeidere, men nå krevde tyskerne ifølge Centralkomiteens protokoll 500 arbeidere som skulle øke til 2000 mann på Lade og Værnes. Ifølge generalen var det «[...] Görings ønske straks å slutte krigen, og dertil trengtes flyveplasser. [...] dersom disse arbeidere kunne skaffes, ble de ikke kamphandlinger her som i Aandalsnes og Namsos.»¹⁴⁹ Flyplassenes militære verdi var altså noe verken generalen eller Göring la skjul på.

Flyplassenes betydning for Tysklands krigføring førte til diskusjon om folkeretten. Cappelen skal ha sagt at Centralkomiteen manglet myndighet til å befale arbeidere å melde seg. Ifølge protokollen spesifiserte Claussen at det var en viktig forutsetning at arbeiderne ikke jobbet mot Norge. Dette kunne verken norske eller tyske myndigheter kreve etter folkeretten. Til dette skal generalen ha svart at arbeidet tvert om var mot England, og ikke Norge.¹⁵⁰ Omtrent en halvtime inn i møtet kom Sonnemann og konsul Nolda. Også med dem diskuterte Centralkomiteens representanter folkeretten, og komiteen fremholdt at den ikke hadde mulighet til å «[...] forlange folk til tjeneste ved anlegg som skulle brukes mot Norge.»¹⁵¹ Centralkomiteen ser derfor ut til å ha tolket folkerettens artikkel 52 som at den begrenset muligheten til å tvinge arbeidere til både militær forberedelse og operasjoner mot eget fedreland.

Finn Rønning, medlem i Centralkomiteen, tok notater under møtet. Til Centralkomiteens tolkninger om folkeretten skal Sonnemann angivelig ha svart at «[...] når Tyskland sulter fører vi krigen med alle midler».¹⁵² Nolda hevdet på sin side at det ikke var i strid med

¹⁴⁸ Kroglund 2010: 68; SAT/A-0500/1/Øg/L0013/0001, Centralkomiteens protokoll 24.4.1940, nr. 93: 2

¹⁴⁹ SAT/A-0500/1/Øg/L0013/0001, Centralkomiteens protokoll 24.4.1940, nr. 93: 2.

¹⁵⁰ Ibid.: 2-3. Noen diskusjon om folkerettens bestemmelser om allierte styrket ser ikke ut til å ha funnet sted. Ifølge Castberg (1950, s. 504) gjaldt artikkel 52 også operasjoner mot stridskrefter som var alliert, slik at nordmenn for eksempel ikke kunne tvinges til å kjempe mot engelskmenn eller franskmenn.

¹⁵¹ SAT/A-0500/1/Øg/L0013/0001, Centralkomiteens protokoll 24.4.40, nr. 97: 3

¹⁵² RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 6, SS-LLL, LLL, Utdrag av grosserer Finn Rønnings notater fra møtene i Centralkomiteen, 24.4.1940: 1

folkeretten at det ble brukt arbeidere på flyplassen.¹⁵³ Hva konsulen la i verbet «bruke» arbeidere, utdypes ikke. En mulig tolkning kan være at Nolda mente det ikke var folkerettsstridig å ansette frivillige arbeidere til militære forberedelser. Fra Centralkomiteens protokoller kan man observere betydelig vennligere samtaler med Sonnemann, både før og etter dette møtet. Dersom sitatet fra Sonnemann stemmer, var dette et klart brudd med den siviliserte tonen han ellers utøvde i forhandlingene. Som nevnt hadde tyskerne dagen før avertert etter frivillig arbeidskraft på egen hånd, i tråd med Centralkomiteens tolkning av folkeretten og sannsynligvis også Noldas tolkning. Likevel presset Sonnemann de norske myndighetene til å mobilisere arbeidskraft 24. april. Dette vitner om at okkupasanten ikke hadde tid til å vurdere effekten av oppropet 23. april. I kombinasjon med Sonnemanns angivelige sitat, vitner dette om en svært presset situasjon for okkupasjonsmakten. Å skyte fart på flyplassarbeidet fremstår derfor som en større prioritet for tyskerne enn å overholde folkeretten.

Etter møtene 24. april fulgte det mye omtalte oppropet av 25. april, signert av Centralkomiteens ledelse, etter arbeidskraft til flyplassen på Lade og Værnes. I den første kunngjøringen het det:

Den tyske kommando forlanger at det skaffes 2000 arbeidere til planeringsarbeide på Lade og Værnes. Herav må 500 skaffes straks. [...] Den tyske overkommando erklærer, at der blir betalt tariffmessig lønn. Den tyske overkommando erklærer, at disse arbeider er nødvendig for å beskytte Trondheim.¹⁵⁴

NRK radio kringkastet kunngjøringen med Cappelen, Skjånes og Claussens underskrifter én gang. Oppropet skulle i utgangspunktet kringkastes tre ganger, men etter første gjennomføring tilføyet tyskerne informasjon. NRK utelot derfor de tre underskriftene. I den nye kunngjøringen opplyste tyskerne om togavgangene og hvordan planeringsarbeidet kunne beskytte Trondheim:

[...] det ligger i alles interesse at flyplassen på Værnes kommer istand (sic) for at det kan bli plasert (sic) jagere der, så det som hendte her i Trondheim imorges (sic) ikke kan gjenta seg.¹⁵⁵

Denne kunngjøringen var den første som faktisk oppga hva den store arbeidsstokken skulle bidra til. Omtalen av «det som hendte her i Trondheim» var sannsynligvis en referanse til britisk bombing. Den 25. og 26. april 1940 ble nemlig Værnes og Ilsvika angrepet av britiske

¹⁵³ RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 6, SS-LLL, LLL, Utdrag av grosserer Finn Rønnings notater fra møtene i Centralkomiteen, 24.4.1940: 1

¹⁵⁴ RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 9, landssviksak Nils Christensen m.fl. (Centralbyggsaka) 21.12.50: 71

¹⁵⁵ Ibid.: 72

fly.¹⁵⁶ Planeringsarbeidet var altså viktig for å unngå nye angrep fra britene. Flyplassenes potensielle verdi for fremrykningen i Nord-Trøndelag og Nord-Norge gjorde tyskerne ikke et poeng av i oppropet. Oppropet var likevel det første som offentliggjorde arbeidets krigsviktige karakter.

Samme dag som oppropet av 25. april, ble angivelig tyskernes krav om 500 arbeidere innfridd. Også denne dagen avholdt Sentralkomiteen og de tyske representantene møte. Hvem disse representantene var fremkommer ikke av komiteens protokoll, men ifølge Rønnings notater kan disse ha vært fra den tyske politiske kommisjonen tilknyttet Rikskommisæren i Oslo.¹⁵⁷ I møtet hevdet tyskerne at 610 mann hadde møtt på togstasjonen denne morgenen. Ifølge komiteens protokoll hadde imidlertid ikke arbeidsplassene meldt om hvor mange fremmøtte de hadde.¹⁵⁸ Tallet er derfor noe usikkert. Ifølge protokollen fremstod de tyske representantene fornøyde med oppropets resultat. I forbindelse med kravet om 2000 arbeidere spurte tyskerne om hvordan komiteen skulle øke arbeidsstokken. Tyskerne spurte også om komitemedlemmene erklære at de anbefalte arbeidere til å melde seg. Dette skal Cappelen ifølge protokollen ha stilt seg avvisende til.¹⁵⁹ Ifølge lagmannsretten endte likevel komiteen med å utforme en slik erklæring etter forsøk på å argumentere imot. Verken tyskerne eller komiteen ser imidlertid ut til å ha offentliggjort eller å ha brukt erklæringen til noe.¹⁶⁰

3.4.2 Sentralkomiteens anmodning til entreprenørbedriftene

Tyskernes entusiasme over oppropets resultat var en kortvarig glede. Den 27. april 1940 la tyskerne frem et nytt krav om 5000 arbeidere til Cappelen og Claussen. Ifølge Sentralkomiteens protokoll var det fire tyske representanter til stede i dette møtet, og blant disse var Sonnemann og luftfartssjef major Harlinghausen.¹⁶¹ Tyskerne hevdet at Göring nå krevde 3000 arbeidere til Værnes og 2000 arbeidere til Lade. Dersom de norske myndighetene ikke klarte å skaffe dette antallet, ville den tyske kommandoen sende opp en arbeidsbataljon som skulle innløsjes privat.¹⁶² Ingeniør Alme, tilknyttet Betongbygg, forklarte i ettertid at trusselen omfattet 5000 polakker.¹⁶³ Hvorvidt det var snakk om frivillige

¹⁵⁶ Hafsten og Olsen, *Flyalarm: luftkrigen over Norge 1939-1945*, 2005: 93

¹⁵⁷ RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 6, SS-LLL, LLL, Utdrag av grosserer Finn Rønnings notater fra møtene i Sentralkomiteen, 25.4.1940: 2

¹⁵⁸ SAT/A-0500/1/Øg/L0013/0001, Sentralkomiteens protokoll 25.4.40, nr. 115: 3

¹⁵⁹ *Ibid.*: 3-4

¹⁶⁰ RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 9, landssviksak Nils Christensen m.fl. (Sentralbyggsaka) 21.12.50: 74

¹⁶¹ Samuel W. Mitcham Jr, *Eagles of the Third Reich: Men of the Luftwaffe in World War II*. 1998: 112

¹⁶² SAT/A-0500/1/Øg/L0013/0001, Sentralkomiteens protokoll 27.4.40 nr. 136: 4

¹⁶³ RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 9, landssviksak Nils Christensen m.fl. (Sentralbyggsaka) 21.12.50: 75

polakker eller krigsfanger, er uklart. Møtet ble avholdt lørdag 27. april, og Centralkomiteen fikk frem til mandag å gjøre hva de kunne for å skaffe de 5000 arbeiderne. Ifølge protokollen hevdet Cappelen at det var umulig å skaffe så mange arbeidere fra Trondheim, men lovet å forhøre seg med de tre entreprenørfirmaene. Kravet om 5000 arbeidere sammenfalt med en annen alvorlig situasjon, nemlig det såkalte Santi-drapet, hvor den norske advokaten Santi hadde drept en tysk underoffiser. Ifølge de tyske representantene ønsket Göring å straffe byen ved å skyte fem nordmenn, men som følge av det gode samarbeidet nøyte de tyske representantene seg med en bot på 1 million Reichmark.¹⁶⁴ Tyskernes godvilje var imidlertid avhengig av byens respons på det nye arbeiderkravet.¹⁶⁵ De tre entreprenørbedriftene fikk dermed en helt sentral rolle for Centralkomiteens håndtering av truslene mot byen.

Samme dag som tyskerne hadde lagt frem de nye kravene, avholdt Centralkomiteen møte med entreprenørbedriftenes representanter slik Cappelen hadde lovet. Til stede var direktør Christensen på vegne av Cementstøberiet, ingeniør Alme på vegne av Betongbygg og ingeniør Frost på vegne av Jernbeton.¹⁶⁶ Både fylkesmann Cappelen, ordfører Skjånes og formann Claussen var til stede. Direktørene hevdet i ettertid at Centralkomiteen under dette møtet informerte om de nye tyske kravene og truslene, og oppfordret direktørene til å gjøre hva de kunne for å oppfylle kravene. Når entreprenørene sa de manglet ingeniørhjelp og kontorhjelp til å administrere arbeid i denne skalaen, skal Cappelen og Claussen ha sagt at de ville skaffe dem det nødvendige personellet. Entreprenørene hevdet derfor i ettertid at de så seg nødt til å bøye seg for Centralkomiteens anmodning om å øke innsatsen i det krigsviktige arbeidet.¹⁶⁷ At denne anmodningen fant sted fremkommer ikke av Centralkomiteens egen protokoll. Der opplyses det kun om at de overnevnte møtedeltakerne diskuterte tyskernes nye krav. I et brev fra fylkesmann Cappelen til Centralkomiteen 12. juni 1940, bekrefter imidlertid Cappelen anmodningen:

Det er riktig når det i foran nevnte skrivelse er gitt uttrykk for at det var etter Centralkomiteen og min *anmodning at entreprenørfirmaene søkte å hverve (sic) frivillige arbeidere* på Hommelvik, i Levanger og Orkanger. Tidsrom [ikke lesbart] forelå der en uttrykkelig befaling. Når denne ble etterkommet, så skyldes det at jeg for min del – og sikkert også øvrige deltakere

¹⁶⁴ SAT/A-0500/1/Øg/L0013/0001, Centralkomiteens protokoll 27.4.40 nr. 136: 5

¹⁶⁵ RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 9, landssviksak Nils Christensen m.fl. (Centralbyggsaka) 21.12.50: 76

¹⁶⁶ SAT/A-0500/1/Øg/L0013/0001, Centralkomiteens protokoll 27.4.40, nr. 132: 2

¹⁶⁷ RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 9, landssviksak Nils Christensen m.fl. (Centralbyggsaka) 21.12.50: 76-77

i møtet, - var av den oppfatning at der intet ville være vundet for landet eller andre ved å nekte og etterkomme befallingen.¹⁶⁸ (Min kursivering).

Vervingen til Hommelvik, Levanger og Orkanger Cappelen refererte til, var vervingskontorer Centralkomiteen opprettet for å nå ut til flere arbeidere.¹⁶⁹ I brevet bekrefter Cappelen altså at både han og Centralkomiteen anmodet bedriftsrepresentantene om å verve frivillige arbeidere til disse. De påfølgende dagene averterte tyskerne ytterligere etter arbeidskraft på radio (28. april) og i avisene (29. april). I disse oppropene oppfordret tyskerne befolkningen fra distriktene å delta, og disse ble bedt melde seg til de tre bedriftene. Arbeidsbeskrivelsen var begrenset til planeringsarbeid på Værnes og Lade, slik at dette oppropet ga mindre informasjon om arbeidets art enn hva kunngjøringene av 25. april hadde gjort.¹⁷⁰

3.5 Resultatet: effekten av oppropene

Det var etter tyskernes opprop 28. og 29. april at arbeidsstokkens tilslutning på Værnes skjøt fart. Usikkerhet i tallene gjør det utfordrende å si noe sikkert om arbeidsstokkens størrelse før 27. april. Som nevnt hevdet tyskerne at det hadde møtt opp 610 arbeidere på jernbanestasjonen 25. april, men arbeidsstedene bekreftet aldri noe tall. Ifølge Centralkomiteen protokoll informerte direktør Christensen 27. april om at 620 arbeidere hadde møtt ved Værnes denne dagen.¹⁷¹ Fremmøtet ved Lade opplyste Christensen ikke om. Ifølge lagmannsretten «[...] var det først etter 27. april at arbeiderantallet på Værnes viste sterk økning. Økningen ble da ca. 150 mann pr. dag.»¹⁷² Nøyaktig hvilken dag den markante økningen begynte, er vanskelig å lese ut av lagmannsrettens formulering. Det er derfor ikke belegg for å knytte økningen til Centralkomiteens omdiskuterte opprop av 25. april.¹⁷³ Hvorvidt det var Centralkomiteen ene opprop eller tyskernes opprop etter arbeidskraft, både før og etter 25. april, som mobiliserte arbeiderne, kan derfor ikke sies sikkert. Hvorvidt Lade hadde en tilsvarende økning, opplyser lagmannsretten heller ikke om. Tyskerne hadde imidlertid prioritert Værnes tidligere i byggeprosessen. Som nevnt i kapittel 3.4 erfarte

¹⁶⁸ Brev av Johan Cappelen til Centralkomiteen 12.6.1940 (bilag 4, s. 2), i Gunnerusbiblioteket, PA-19, XV, 1a-1d, 2a, Bjarne Mathiesen, PM angående landssviksaker, 5.11.1945

¹⁶⁹ RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 9, landssviksak Nils Christensen m.fl. (Centralbyggsaka) 21.12.50: 77

¹⁷⁰ Ibid.

¹⁷¹ SAT/A-0500/1/Øg/L0013/0001, Centralkomiteens protokoll 27.4.40, nr. 132: 2

¹⁷² RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 9, landssviksak Nils Christensen m.fl. (Centralbyggsaka) 21.12.50: 79

¹⁷³ Centralkomiteens opprop er et mye diskutert tema i litteraturen, og flere har ment at komiteens ledelse begikk landssvik ved å signere oppropet. Fordi spørsmålet er på siden av denne oppgavens undersøkelsesområde, vil det ikke drøftes nærmere her. Utfordringer knyttet til oppmøtetallene og ikke minst muligheten til å si noe sikkert om arbeidernes motiver til å ta jobben, gjør det vanskelig å si noe sikkert om oppropets betydning. Det er imidlertid et helt sentralt spørsmål for diskusjonen om Centralkomiteens rolle i april dagene 1940.

fremmøtte arbeidere på Lade å bli sendt med tog til Værnes. Denne prioriteringen av Værnes gjør det usannsynlig at Lade hadde samme tilslutning i perioden.

Entreprenørbedriftenes arbeidsstokk nådde sin topp 24. september 1940, med 2809 ansatte.¹⁷⁴ Görings krav om 5000 arbeidere ble altså ikke en realitet ut ifra rekrutteringen til de tre entreprenørbedriftene. Det ser ikke ut til at det førte til konsekvenser for verken entreprenørene, Sentralkomiteen eller byen for øvrig. Arbeidsstokkens størrelse den 24. september kan ikke utelukkende knyttes til flyplassarbeid. Som kapittel 4.2 vil vise, hadde entreprenørbedriftene innen denne datoen etablert arbeidsfellesskap, som også utførte andre tyske byggeprosjekter. Gjennomgangen av arbeidsfellesskapets omsetning fra 1940 i kapittel 4.3.3 vil imidlertid vise at tilnærmet all omsetning fra dette året stammet fra flyplassarbeid. Store deler av arbeidsstokken på 2909 ansatte må derfor antas involvert i flyplassarbeidet.

Fra entreprenørbedriftene begynte arbeidet på Værnes 21. april, skulle det ta åtte dager til tyskerne meldte flyplassen klar til bruk. Arbeidet bestod innledningsvis av planering, slik tyskerne også hadde informerte om i flere av oppropene etter arbeidskraft. Noen få dager etter at arbeidet begynte, oppdaget tyskerne at grunnen på Værnes måtte stabiliseres. Arbeidet gikk derfor over i å legge plankedekke over den løse grunnen.¹⁷⁵ Kapittel 4.1 vil vise at ved det neste trinnet, som innebar bygging og legging av flyrammer for å stabilisere grunnen, utførte bedriftene dette ved både Lade og Værnes. Begge flyplassene hadde altså problemer med løs grunn, men hvorvidt de først la plankedekke på Lade vites ikke sikkert. 28. april 1940 meldte den tyske plasskommandanten Værnes klar til bruk. Bedriftenes åtte dager på Værnes hadde resultert i en 800 meter lang rullebane i tre. 1. mai var Rikskommisar Josef Terboven på plass for å inspisere rullebanen og motivere arbeiderne.¹⁷⁶ Selv om den første rullebanen stod ferdig i tredekke, var ikke Værnes flyplass ferdigstilt.

Hvilken betydning hadde dette tidlige flyplassarbeidet for kampene i Nord-Trøndelag og Nord-Norge? Ifølge Egil Christophersen brukte tyskerne frem til 22. april isbelagte Jonsvannet som hovedflybase i Trøndelag. Ifølge stillingsrapporten til Berlin fra 22. april, hadde det milde været gjort isen så tynn at den ikke lengre var trygg å bruke. I samme rapport ble Værnes omtalt som brukbar. 22. april overførte tyskerne en skvadron Ju 87 stupbombere til Værnes fra Fornebu, og ifølge Christophersen ser det ut som at bombeflyene på Værnes ble

¹⁷⁴ RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 9, landssviksak Nils Christensen m.fl. (Centralbyggsaka) 21.12.50: 99

¹⁷⁵ Ibid.: 79

¹⁷⁶ Christophersen 1993: 135-136

brukt under bombingene i Nord-Trøndelag samme dag.¹⁷⁷ Som nevnt i kapittel 3.4, begynte entreprenørbedriftenes arbeid på Værnes 21. april, slik at de hadde hatt én arbeidsdag ved flyplassen før den var provisorisk mulig å bruke 22. april. Værnes var altså ikke fullstendig ubrukelig før utbedringen skjøt fart. Dette åpner for kontrafaktiske spørsmål om hvor stor bombekapasitet Tyskland ville hatt dersom entreprenørene ikke hadde utbedret Værnes, og i forlengelse av dette, hvor stor betydning utbyggingen faktisk hadde for den tyske stridsevnen frem mot den norske kapitulasjonen 10. juni 1940. Spørsmålet lar seg imidlertid ikke besvare. Noe som er klart, er at bombefly fra Værnes hadde stor betydning for bombingene i Nord-Trøndelag og Nord-Norge etter klarmeldingen 28. april. Fra begynnelsen av mai til kapitulasjonen 10. juni, var Værnes tyskernes viktige flyplass i Norge.¹⁷⁸ Den tyske satsingen for å utbedre Værnes ser derfor ut til å ha hatt stor betydning for Tysklands stridsevne i Norge etter 28. april.

3.6 Konklusjon: tyske og lokale myndigheters tolkninger av folkeretten

Jeg vil karakterisere folkeretten på samme måte som en boksekamp. I fredlige (sic) forhold kan man gå etter regler, men står de med kniv mot hinannen, da gjelder det ingen regler. I krig gir begge parter fanden i folkeretten, dessuten lar det seg ikke gjøre å trekke eksakte grenser.¹⁷⁹

Sitatet over stammer fra rådmann Ræders notater om perioden etter 9. april 1940, og kan leses som en personlig frustrasjon knyttet til hans forhandlingsrolle. Dette kapitlet har vist at forhandlingene var preget av tysk press, både overfor representanter fra de lokale myndighetene og overfor representanter fra entreprenørbedriftene. Direktørene påtok seg altså ikke arbeidet frivillig. Kapitlet har også vist at de lokale myndighetene sterkt anmodet direktørene til å utføre flyplassarbeidet. Dette kan anse som et slags press, all den tid myndighetene la begrensninger for direktørenes handlingsrom. Dette skiller oppgaven fra annen litteratur på feltet. I både Anders Kirkhusmos og Vidar Engs publikasjoner om flyplassarbeidet, er samspillet mellom de tyske og norske myndighetene i fokus. I disse fortellingene har tysk press vært sentralt, og også omdiskutert. Hvordan myndighetene, både tyske og lokale, påførte direktørene press har ikke blitt undersøkt nærmere, og er dermed et nytt bidrag til feltet. Kapitlets konklusjon gjør Ræders påstand om folkerettslig håndhevelse svært interessant. Har han hold i at tyske og norske myndigheter ga blaffen i folkeretten?

¹⁷⁷ Christophersen 1993: 140

¹⁷⁸ Ibid.: 140-143

¹⁷⁹ Rådmann Ræders notater fra de første forhandlinger med tyskerne etter 9/4-1940 (bilag 7, s. 3), i Gunnerusbiblioteket, PA-19, XV, 1a-1d, 2a, Bjarne Mathiesen, PM angående landssviksaker, 5.11.1945

Arbeidet på flyplassene hadde en utvetydig krigsviktig karakter, noe Centralkomiteens protokoller viser at både de tyske og lokale myndighetene var klar over i forhandlingene. Kapitlet har vist at den norske myndighetens mulighet til å mobilisere arbeidskraft var en gjentakende kilde til diskusjon med tyskerne. Særlig Centralkomiteen problematiserte folkerettens begrensninger for flyplassarbeidet. Dette gjorde komiteen på flere måter, og den fremstår derfor ikke som et organ som ga blaffen i folkeretten. Gjennom Centralkomiteens protokoller fremgår det at komiteen, og særlig formann Claussen, var kjent med folkerettens regelverk. I kapittel 2 var rettsvillfarelse et sentralt tema, og ulike tolkninger av folkeretten ble gjort rede for. Kristens Johanssens tolkninger ser ikke ut til å ha skapt forvirring. Tvert om ser komiteen ut til å ha hatt god kjennskap til regelverket.

Et annet forhold som viser at Centralkomiteen ikke ga blaffen i folkeretten, er at komiteen søkte folkerettslig vurdering fra jurister etter møtet med tyskerne 24. april. Mens høyesterettsadvokat Holthe konkluderte med at «[...] *nordmenn* innenfor besatt område ikke kunne tvinges til *arbeide*», mente advokat Lyng at «[...] en tvungen rekvisisjon av *arbeidskraft* [...]» til krigsviktig arbeid var en krenkelse av folkeretten (mine kursiveringer).¹⁸⁰ De kursiverte ordene belyser et viktig aspekt ved Centralkomiteens håndhevelse av folkeretten. Som kapitlet har vist, fremstod komiteens tolkning av folkeretten til å ha omfattet både militære forberedelser og militære operasjoner. Som nevnt begynte direktørene arbeidet som et resultat av press, til dels gjennom den tyske okkupasjonsmakten og til dels gjennom Centralkomiteens representanter. Selv om komiteen tydelig la frivillighetspremisset til grunn, fremstod forståelsen av regelverket som nært tilknyttet den fysiske arbeidshandlingen. Holthe benyttet betegnelsen *nordmenn* i sin rådgivning, men Centralkomiteen ser ikke ut til å ha forstått regelverket som at det beskyttet *nordmenn* generelt. I kildene kan man ikke observere noen diskusjon om hvorvidt direktørene var i et arbeidsforhold underlagt den tyske oppdragsgiveren, og i hvilken grad dette medførte beskyttelse fra folkeretten.

Hadde Centralkomiteen myndighet til å pålegge direktørene å imøtekomme de tyske kravene? Som nevnt i kapittel 2.4 hadde Centralkomiteen ifølge forretningsordenen rett til å meddele pålegg, både til enkeltpersoner, firmaer og private institusjoner. Forretningsordenen utdyper ikke hva slags pålegg denne retten kunne innebære. Det er likevel usannsynlig at komiteen forstod sin myndighet som overordnet enkeltindividets troskapsplikt til eget land. Som

¹⁸⁰ RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 9, landssviksak Nils Christensen m.fl. (Centralbyggsaka) 21.12.50: 71

argumentert for ovenfor, var komiteen bevisst folkerettens regler og ga ikke arbeidere pålegg om å jobbe ved flyplassene. Det er derfor oppsiktsvekkende at komiteen anmodet direktørene om å imøtekomme okkupasjonsmaktens krav. Selv om komiteen ikke utøvde direkte tvang, var situasjonen preget av ufrivillighet. Hensikten med dette er ikke å kritisere Sentralkomiteen; situasjonen fremstod sannsynligvis også presset for komitemedlemmene. Det er imidlertid en helt sentral årsak til hvorfor bedriftene begynte å utføre tyskerarbeid våren 1940.

Heller ikke okkupasjonsmakten ser ut til å ha gitt fullstendig blaffen i folkeretten. Selv om okkupanten truet direktørene, avverterte de etter arbeidsvillige til det faktiske arbeidet. I den grad man kan snakke om reell frivillighet under okkupasjonen, var det å jobbe ved flyplassene en frivillig sak for arbeidstakerne. Dette viser at okkupasjonsmakten forholdt seg til folkeretten. Videre kan det tolkes som at de tyske representantene tolket artikkel 52 som å dekke både militære forberedelser og militære operasjoner. Samtidig er det nødvendig å vurdere okkupasjonsmaktens alternativer og motivasjon for å praktisere folkeretten på denne måten. Slik de angivelige sitatene fra von Tempsky og Sonnemann har vist, var de tyske representantene villig til å bruke press. Det er lite trolig at tyskerne ville lykkes i å nå ut til nølende nordmenn dersom de forsøkte å mobilisere noe annet enn frivillig arbeidskraft. Sannsynligvis ville dette gjort okkupasjonsmakten desto mer upopulær. Selv om okkupasjonsmakten i praksis håndhevet folkeretten ved å bruke frivillig arbeidskraft, er det altså grunn til å stille spørsmålsteget ved motivasjonen for dette. I tillegg informerte tyskerne kun i noen av oppropene om arbeidets art, noe som begrenset arbeidstakernes reelle mulighet til å vurdere om de ville utføre krigsviktig arbeid. Samlet sett fremstår ikke folkeretten som en prioritet for okkupasjonsmakten under den tidlige fasen dette kapitlet har undersøkt.

4. Virksomhet og omsetning gjennom okkupasjonen

Dette kapitlet undersøker tyskerarbeidet direktørene utførte gjennom såkalte arbeidsfellesskap og de opprinnelige morselskapene. Som kapittel 3 viste, begynte de tre entreprenørbedriftene å utføre byggeprosjekter for okkupasjonsmakten som følge av press. Dette gjør det nødvendig å undersøke både hvorfor direktørene fortsatte å utføre tyskerarbeid helt til 1945, og hvorfor de opprettet arbeidsfellesskap. Som nevnt i kapittel 2.2, var ikke næringsdrivendes forhold til okkupasjonsmakten nødvendigvis statisk; forholdet kunne utvikle seg over i større grad av frivillighet eller ufrivillighet. Dette kapitlet vil vise at direktørene etablerte to såkalte arbeidsfellesskaper, henholdsvis A/S Trondheimsentreprenørens Felleskontor og A/S Centralbygg, hvor sistnevnte hadde lengst virksomhetsperiode. Ifølge Andenæs' moment om profitt hensyn, kunne rettsapparatet forstå aktører som slo opp nye selskaper under okkupasjonen som motivert av å utnytte krigens muligheter.¹⁸¹ Kapitlet vil derfor undersøke hvorvidt etableringen av arbeidsfellesskap hadde bakgrunn i en endret relasjon til okkupasjonsmakten og om tyskerarbeidet var blitt frivillig for direktørene.

For å drøfte dette, vil kapitlet først undersøke bakgrunnen til de to arbeidsfellesskapene. Direktørenes angivelige motiver for å etablere disse vil gjøres rede for og drøftes. Kapitlet vil deretter analysere arbeidsfellesskapenes omsetning og utvikling over tid med utgangspunkt i Andenæs' momenter om landssviklovgivningen: krigsviktighet, frivillighet, profitt hensyn og tidsrom. Utviklet arbeidet seg til å bli mer eller mindre ufrivillig? Hvor stor var omsetningen fra arbeidene, og hvordan utviklet omsetningen seg over tid? Hvor stor andel av prosjektene var i tråd med det opprinnelige flyplasspålegget? Kapitlets hovedargument vil være at de tiltalte tyskerarbeid var et resultat av direkte eller strukturell tvang. Kapitlet vil vise at over halvparten av omsetningen stammet fra flyplassarbeid, og hovedbestanddelen av de tiltalte tyskerarbeid derfor må ses i sammenheng med det opprinnelige arbeidspålegget. Direktørenes forretningsforhold kan likevel ikke omtales som statisk; kapitlet vil vise eksempler både på at tyskerne dominerte arbeidsforholdet, og at direktørene hadde mulighet til å påvirke kontraktsinngåelse. Denne utviklingen vil være svært viktig, fordi den viser at direktørene ikke imøtekom alle de tyske byggeprosjektene.

4.1 A/S Trondheimsentreprenørens Felleskontor

18. mai 1940 opprettet direktørene i de tre entreprenørbedriftene arbeidsfellesskapet A/S Trondheimsentreprenørens Felleskontor (Felleskontoret). Ifølge kontrakten var det i de

¹⁸¹ Andenæs 1998: 159

opprinnelige morselskapene enighet om at «[...] alle kontrakter og entrepriser med *de tyske militære myndigheter* påtas i fellesskap av de 3 entreprenørforretninger som et arbeidsfellesskap og at *fortjeneste* og *tap* deles likt mellom de 3.»¹⁸² (Mine kursiveringer). Felleskontoret var altså de tre entreprenørbedriftenes datterselskap som utelukkende skulle utføre tyske arbeidsoppdrag. En eventuell fortjeneste eller tap fra arbeidet skulle fordeles mellom de tre morselskapene. Ifølge direktørens egne forklaringer, hadde de tyske myndighetene presset direktørene til å påta seg tyskerarbeid kun en måned før etableringen av Felleskontoret. Hvorfor opprettet direktørene nå et datterselskap med kun tyskerarbeid som formål? Var etableringen av Felleskontoret et tegn på at tyskerarbeid nå hadde blitt en frivillig sak, også for direktørene?

Direktørene etablerte Felleskontoret omtrent tre uker etter at okkupasjonsmakten angivelig hadde pålagt morselskapene et nytt arbeidsoppdrag ved Lade og Værnes. Til tross for at den tyske plasskommandanten meldte Værnes klar for bruk 28. april 1940, hadde tyskerne fortsatt planer for å øke flyplassenes operativitet. Som nevnt i kapittel 3.5, hadde bedriftene under det første flyplassarbeidet lagt planker på Værnes for å stabilisere grunnen. Problemet var imidlertid ikke løst, og den tyske oppdragsgiveren henvendte seg derfor til de tre bedriftene for å bygge flyrammer som kunne stabilisere startbanene og standplassene ytterligere. Tiltalte Christensen forklarte under etterforskningen at Lemkehr krevde at bedriftene skulle bygge rammene.¹⁸³ Rammene skulle bygges i tre og fylles med sand og grus.¹⁸⁴ Bedriftene, som forut for krigen primært hadde bygget i betong og jernbetong, var imidlertid ikke rustet for trearbeid.¹⁸⁵ Christensen hevdet derfor at han hadde forsøkt å motsette seg oppdraget da bedriftene ikke var skikket for det. Tiltalte Stiegler ga en lignende forklaring, og omtalte Lemkehr som hissig og bestemt.¹⁸⁶ Ifølge Christensen var ikke tyskerne interessert i å høre på protestene; de anså rammearbeidet som del av det første arbeidet på flyplassene, som innebar planeringen og legging av plankedekke.¹⁸⁷

Den tyske forståelsen av rammearbeidet som del av det første flyplassarbeidet lar seg ikke bekrefte i ettertid. Rammeoppdraget lå imidlertid nært det første påbudet om flyplassarbeid i

¹⁸² RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 9, landssviksak Nils Christensen m.fl. (Centralbyggsaka) 21.12.50: 86

¹⁸³ Ibid.: 80

¹⁸⁴ Christophersen 1993: 232

¹⁸⁵ Øyvind Steen, *Byggende krefter. Entreprenørenes landssammenslutning 1910-1985*. 1985: 32-33

¹⁸⁶ RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 9, landssviksak Nils Christensen m.fl. (Centralbyggsaka) 21.12.50: 81

¹⁸⁷ Ibid.

tid. Nøyaktig når Lemkehr kom med kravet vites ikke, men ifølge Christensen var det i løpet av uken etter 27. april 1940.¹⁸⁸ Dette utgjør perioden 29. april til 5. mai, som altså var innen to uker etter direktørens første befarings på Lade 19. april. Nærheten i tid til det første oppdraget gjør en slik tysk forståelse sannsynlig. Okkupasjonsmakten hadde, som vist i kapittel 3, brukt betydelig tid på å forhandle med de lokale myndighetene for å øke tilslutningen av arbeidere til bedriftene. Som nevnt hadde tilslutningen først skutt fart etter oppropene 27. april. Det er derfor usannsynlig at tyskerne var villige til å la bedriftene «gå» når arbeidsstokken først var i vekst, og det samtidig var behov for å bygge flyrammer.

4.1.1 Flyrammeleveransen og mulige motiv

Ifølge kontrakten med den tyske oppdragsgiveren, innebar flyrammearbeidet å produsere 150 000 rammer. Det daglige produksjonsnivået skulle ligge på 3000 rammer.¹⁸⁹ Dette var store krav for tre selskaper som ikke var kjent med tre som byggemateriale. Fordi morselskapene manglet erfaring, stod tyskerne for store deler av det nødvendige materialet. Selve byggingen måtte bedriftene stå ansvarlig for. For å imøtekomme kravet på 150 000 rammer, brukte direktørene underleverandører, både i Trondheim og utenfor byen. Direktørene engasjerte underleverandørene både ved å henvende seg til dem, og som følge av at leverandører selv tok initiativ etter å ha fått kjennskap til arbeidet.¹⁹⁰ Like etter at Lemkehr hadde fremlagt kravet, altså før etableringen av Felleskontoret, ble direktørene enige om at hovedansvaret for rammeleveransen skulle ligge hos Betongbygg. Dette medførte at flere av underleverandørene leverte sine produserte rammer til Betongbygg, som leverte de til Felleskontoret.¹⁹¹ Morselskapene produserte i tillegg egne rammer som de leverte til Felleskontoret. Cementstøberiet leverte 1073 rammer til en pris på 9120,50 kroner, Betongbygg 4167 rammer til en pris på 36 156,45 kroner og Jernbeton 6066 rammer til en pris på 51 473 kroner.¹⁹²

Tyskerne stoppet flyrammeleveransen 20. juni 1940. Frem til dette hadde direktørene levert 122 229 flyrammer til tyskerne. Tyskerne sendte 72 225 av rammene til Værnes og 28 783 til Lade. I tillegg sendte tyskerne 14 581 av rammene til Øysand.¹⁹³ Da Lemkehr la frem kravet,

¹⁸⁸ RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 9, landssviksak Nils Christensen m.fl. (Centralbyggsaka) 21.12.50: 81

¹⁸⁹ Ibid.: 87

¹⁹⁰ Ibid.: 80-82

¹⁹¹ Ibid.: 81; 9

¹⁹² Ibid.: 84-85. Fortjenesten av flyrammeleveransen vil undersøkes i kapittel 5.4.1.

¹⁹³ RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 9, landssviksak Nils Christensen m.fl. (Centralbyggsaka) 21.12.50: 85

innebar arbeidet leveranse til Lade og Værnes. Prosjektet på Øysand initierte altså tyskerne uten direktørens viten.¹⁹⁴

Dersom tyskerne anså flyrammearbeidet som del av det første pålegget, som det ble argumentert for over, er det sannsynlig at tyskernes metode for å engasjere direktørene, altså press, bestod. I den forbindelse er det interessant at flere av underleverandørene også skildret en presset situasjon. Flere underleverandører fortalte at de var kjent med presset, både indirekte, gjennom direktørens beskrivelser, og direkte, gjennom tyske representanter. Til flere av underleverandørene skal direktørene ha sagt at tyskerne hadde pålagt dem arbeidet. Til en leverandør med navn Lunde, skal Stiegler for eksempel ha sagt at tyskerne truet med å beslaglegge bedrifter som ikke sluttet seg til arbeidet.¹⁹⁵ Dette vitner om at direktørene i samtiden følte seg presset. Flere underleverandører opplevde også direkte tysk press. En leverandør med navn Weisert påtok seg å bygge rammer etter at «trelastfolk» kom og så på verkstedet hans. Han fryktet at tyskerne ville beslaglegge bedriften dersom han ikke sluttet seg til arbeidet.¹⁹⁶ Underleverandørens forklaringer må ikke aksepteres uten videre; de kan også ha følt behov for å renvaske egen virksomhet under okkupasjonen. Det faktum at underleverandørene ga relativt like beskrivelser i vitneavhør, gir imidlertid forklaringene en viss troverdighet.

Var det tyske flyrammeoppdraget et reelt påbud, eller kan etableringen av Felleskontoret vitne om et profittmotiv hos direktørene? Dersom ufrivillig tyskerarbeid var tilfellet, er det overraskende at de opprettet et datterselskap som kun skulle utføre tyskerarbeid. Det faktum at direktørene omtrent tre uker inn i rammearbeidet opprettet Felleskontoret, gir derfor grunn til å stille spørsmålstegn ved påstanden om ufrivillighet. Dette gjør det nødvendig å drøfte årsakene til at direktørene opprettet Felleskontoret, og i den forbindelse er det nødvendig å differensiere mellom hovedmotiv og bimotoiv. Som nevnt i kapittel 2.2, er det viktig å ikke avskrive muligheten for et profittmotiv selv om situasjonen var preget av press. Selv om direktørene angivelig påtok seg rammeoppdraget ufrivillig, kan de likevel ha ønsket å maksimere fortjenesten av det. Det er også nødvendig å ta høyde for at motivet kan ha endret seg over tid. Forholdet til okkupasjonsmakten som oppdragsgiver var ikke nødvendigvis statisk, men kunne sannsynligvis endre seg etter hvert som lønnsomhet ble kjent.

¹⁹⁴ RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 9, landssviksak Nils Christensen m.fl. (Centralbyggsaka) 21.12.50: 94-95

¹⁹⁵ Ibid.: 81-82

¹⁹⁶ Ibid.: 81-83

De tiltalte selv forklarte i ettertid at de hadde opprettet Felleskontoret som følge av lite tilfredsstillende administrasjon og regnskapskaos i det uformelle samarbeidet.¹⁹⁷ Etter det første påbudet om flyplassarbeid, hadde de tre bedriftene opprettet et felles lønningskontor i Cementstøberiets lokaler. Kontoret hadde en egen konto hvor tyskerne hadde satt inn 1 million riksmark, ment til å lønne arbeidere og til andre utgifter tilknyttet arbeidet.¹⁹⁸ På dette kontoret jobbet tiltalte Christensens sønn og Jernbetons kontorsjef Nordhuus. Ifølge Nordhuus oppstod det trøbbel med regnskapet som følge av lite systematisk regnskapsføring. Han forklarte at tyskerarbeidet fremstod som et midlertidig foretak, og at de derfor hadde ført regnskapet på en provisorisk måte.¹⁹⁹ Ut ifra deres egne forklaringer, etablerte altså direktørene Felleskontoret for å effektivisere det administrative systemet. Et implisitt poeng ved denne forklaringen er at direktørene ikke var innforstått med at tyskerarbeid ville bli et foretak over tid. Felleskontoret var altså direktørenes løsning når de forstod at tyskerne ville pålegge dem flere arbeidsoppdrag. Legger man kun denne forklaringen til grunn, fremstår profittmotivasjonen som lite utslagsgivende. Tyskerarbeid var altså ikke noe direktørene oppsøkte proaktivt, men noe de håndterte reaktivt.

Det er sannsynlig at også andre motiver var av betydning. Ved etableringen av det neste arbeidsfellesskapet, Centralbygg, uttalte direktørene i ettertid at et motiv var å holde morselskapene fri for tyskerarbeid.²⁰⁰ Det er derfor mulig at dette var et motiv også tidligere ved etableringen av Felleskontoret. Årsaken til at de ville holde tyskerarbeidet fraskilt morselskapene utdypes ikke. En mulighet kan ha vært at de ønsket å holde de atskilt for å unngå assosiasjon mellom morselskapene og okkupasjonsmakten. En annen mulighet kan ha vært et ønske å holde virksomheten atskilt materielt. Som nevnt hadde tyskerne ifølge Stiegler truet med å beslaglegge bedrifter som motsatte seg tyskerarbeid. Med etableringen av Felleskontoret fikk arbeidsfellesskapet et eget kontor, egen arbeidsstokk og bokholder, og en egen funksjonærstab.²⁰¹ Det er derfor mulig at et motiv for å etablere Felleskontoret var å holde morselskapenes ressurser atskilt tyskerarbeidet, slik at inndragningsrisikoen ble mindre. Dette er imidlertid kun spekulasjon.

¹⁹⁷ RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 9, landssviksak Nils Christensen m.fl. (Centralbyggsaka) 21.12.50: 86

¹⁹⁸ Ibid.: 80

¹⁹⁹ RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 9, Oversiktsrapport til herr politimesteren i Trondheim 22.10.46 av Per Tangen: 10-11

²⁰⁰ RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 9, landssviksak Nils Christensen m.fl. (Centralbyggsaka) 21.12.50: 91

²⁰¹ Ibid.: 86

4.1.2 Centralkomiteens holdning til flyrammepålegget

Centralkomiteens håndtering av Felleskontorets nye tyskerarbeid kan belyse nyanser ved direktørenes forhold til okkupasjonsmakten, og dermed også direktørenes motiver.

Høyesterettsadvokat Holthe ga 31. mai 1940 en uttalelse om Felleskontorets kontrakt om rammeleveranse etter forespørsel fra Felleskontoret. Som nevnt i kapittel 3, hadde Holthe tidligere gitt folkerettslig vurdering om flyplassarbeidet til Centralkomiteen. Holthe var altså kjent med flyplassituasjonen og Centralkomiteens tidligere anmodning. Til Felleskontoret hevdet Holthe at det var riktig av Felleskontoret å inngå kontrakten fordi det var i tråd med hva Centralkomiteen tidligere hadde ment å dekke de norske interessene best. Han ønsket likevel å få en uttalelse av Centralkomiteen om Felleskontoret kunne og måtte gjennomføre kontrakten. Dersom komiteen ikke anså arbeidet som nødvendig å gjennomføre, oppga Holthe at Felleskontoret ikke ville utføre det.²⁰² Ifølge lagmannsretten sendte Holthe et brev om dette til komiteen 1. juni, men i Centralkomiteens protokoll refererte de til brevet fra 4. juni.²⁰³ Det er derfor usikkert nøyaktig når Holthe sendte brevet, men det var omtrent en måned etter at Lemkehr angivelig hadde pålagt direktørene arbeidet. Arbeidet var derfor i realiteten allerede påbegynt.

Centralkomiteen ga svar til Holthe 12. juni 1940, og svaret er oppsiktsvekkende. Ifølge Rønnings notater, møtte tiltalte Christensen i Centralkomiteen 6. juni. Han ønsket «[...] Centralkom. godkjennelse på at de er blitt beordret til å utføre arbeidet. Claussen reiser i aften til Oslo. Vil forelegge hele saken for Administrasjonsrådet.»²⁰⁴ Ifølge dette notatet ønsket altså Christensen å etablere at direktørene ikke utførte arbeidet frivillig. Som nevnt i kapittel 2.4, hadde Administrasjonsrådet utvidet sitt kontrollområde til Trøndelag 6. mai 1940. Etter Holthes brev og Christensens henvendelse, konfererte Claussen med Administrasjonsrådet og 12. juni 1940 ga Centralkomiteens sitt svar: «Formannen hadde konferert med Administrasjonsrådet angående saken. Centralkomiteen har intet med å gi noe pålegg om å gjennomføre arbeidskontrakten. Centralkomiteen anser saken seg uvedkommende.»²⁰⁵ Etter konferanse kom altså de to organene frem til at Centralkomiteen ikke hadde noe med dette å gjøre. Dette til tross for at komiteen tidligere hadde spilt en helt sentral rolle i bedriftenes involvering med tyskerne som oppdragsgiver. I tillegg var komiteens formål, ifølge egen

²⁰² RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 9, landssviksak Nils Christensen m.fl. (Centralbyggsaka) 21.12.50: 87

²⁰³ Ibid.; SAT/A-0500/1/Øg/L0013/0001, Centralkomiteens protokoll 6.6.40 nr. 460

²⁰⁴ RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 6, SS-LLL, LLL, Utdrag av grosserer Finn Rønnings notater fra møtene i Centralkomiteen 29.5.40: 3

²⁰⁵ SAT/A-0500/1/Øg/L0013/0001, Centralkomiteens protokoll 12.6.40, nr. 527: 2

forretningsorden, å lede næringslivet. Komiteen valgte likevel å ikke ta stilling til den nye kontrakten. Innen avslaget hadde bedriftene, og senere Felleskontoret, jobbet med rammeleveransen i over en måned. Som nevnt stoppet den tyske oppdragsgiveren leveransen 20. juni 1940. Til tross for at Holthe hadde sagt at Felleskontoret ikke ville gjennomføre kontrakten dersom Centralkomiteen ikke anså det som nødvendig, leverte de altså rammene.

At Centralkomiteen verken frarådet eller oppfordret til å gjennomføre kontrakten kan tolkes på flere måter. På en side kan det vitne om at Centralkomiteen selv ikke forstod hvordan komiteens forhandlingsrolle hadde skapt en forbindelse mellom bedriftene og den tyske oppdragsgiveren. Dersom komiteen erkjente dette, ville det være å forvente at komiteen i større grad ønsket å involvere seg i og å begrense forbindelsens videre utvikling. En annen måte å tolke avslaget på, er som parallell til Administrasjonsrådets prinsipielle holdning etter utvidelsen av kontrollområdet. Som nevnt i kapittel 2.3, var Administrasjonsrådets prinsipielle holdning at rådet verken kunne tilråde eller å fraråde tyskerarbeid. Centralkomiteens manglende vilje til å ta stilling til kontrakten kan derfor anses som et resultat av at Administrasjonsrådet nå påvirket hvordan den lokale komiteen skulle forholde seg til tyskerarbeid.

Ikke alle saker tilknyttet direktørenes tyskerarbeid måtte innom Oslo. 29. mai 1940 hadde direktørene spurt Centralkomiteen om de var pålagt å etterkomme en tysk ordre om å betale lønninger for arbeid utført i Hatfjelldalen. Etter konferanse med Sonnemann, fikk direktørene dagen etter tilbakemelding av Centralkomiteen om at ordren «[...] lå utenfor den anmodning de i sin tid hadde fått av Centralkomiteen»²⁰⁶ og at de ikke var forpliktet til å gjøre det. Det krigsviktige flyplassarbeidet fremstår derfor som det viktigste for Administrasjonsrådet å begrense offentlig innblanding i. Som nevnt i kapittel 2.4 ble muligheten for lokale vurderinger overflødig etter forbindelse til Oslo ble etablert. 26. juni 1940 opphevet derfor Centralkomiteen flere utvalg, blant annet utvalget for håndverk- og byggevirksomhet.²⁰⁷ Dette var to uker etter at Centralkomiteen hadde avslått Holthes forespørsel etter samråd med Administrasjonsrådet. Dette kan tolkes som et tydelig tegn på at lokale vurderinger i Centralkomiteen var blitt mindre viktig etter Administrasjonsrådets utvidelse.

Til tross for at Centralkomiteen, etter samråd med Administrasjonsrådet, avviste Holthes forespørsel 12. juni, hadde komiteen allerede uformelt tilrettelagt for at bedriftene kunne

²⁰⁶ SAT/A-0500/1/Øg/L0013/0001, Centralkomiteens protokoll 29.5.40 nr. 402; 30.5.40 nr. 427

²⁰⁷ SAT/A-0500/1/Øg/L0013/0001, Centralkomiteens protokoll 26.6.40, nr. 629

gjennomføre kontrakten. Etter at Lemkehr angivelig ga påbudet om rammearbeidet, henviste Claussen, formann i både Centralkomiteen og Cementstøberiet, direktør Christensen til Sør-Trøndelag Tømmersalgslag for å få tak i trelast.²⁰⁸ Ifølge Centralkomiteens protokoll, ga komiteen 14. mai 1940 ordre til fylkesskogmestrene og skogforvalteren om å stille seg til tjeneste for bedriftene for å påskynde leveransen av trelast.²⁰⁹ Dette tilbudet benyttet ikke direktørene seg av, men saken var altså ikke like uvedkommen Centralkomiteen som de senere skulle hevde i avslaget 12. juni.

Centralkomiteens svar 12. juni 1940 kom etter all sannsynlighet overraskende på direktørene. Selv om direktørene ikke benyttet hjelpen fra fylkesskogmestrene og skogforvalteren, sendte tilretteleggingen visse signaler. Tilretteleggingen kan tolkes som en vilje til å hjelpe bedriftene til å gjennomføre kontrakten. Tidligere, under det første flyplassarbeidet, anså Centralkomiteen det i tråd med de norske interessene å imøtekomme det tyske påbudet. Å stille seg til motverge ville, ifølge de tyske truslene, medføre konsekvenser for samfunnet. Gjennom å fortsette å tilrettelegge, kan direktørene ha forstått Centralkomiteens holdning som at det var riktig at de utførte arbeidet. Avslaget 12. juni 1940 må derfor ha medført et klart brudd i komiteens tidligere håndtering av rammearbeidet. Centralkomiteens tilrettelegging belyser i tillegg en viktig nyanse hva gjelder direktørenes motiver. Ved det første flyplassarbeidet hadde Centralkomiteen anmodet bedriftene å utføre arbeidet som følge av tysk press, og komiteen hadde samtidig tilrettelagt for at bedriftene skulle klare dette ved å skaffe både kontor- og ingeniørhjelp. Ved å videreføre tilretteleggingen, ligger en implisitt forståelse av at arbeidet fortsatt var ufrivillig. Det er svært usannsynlig at komiteen ønsket å fortsette å hjelpe bedriftene dersom de frivillig ga utilbørlig bistand til fienden.

Samlet sett er det lite i kildematerialet som sannsynliggjør at noe annet enn tysk press var hovedårsaken for at direktørene gjennomførte rammeleveransen og etablerte Felleskontoret. Centralkomiteens tilrettelegging kan, som argumentert for over, vitne om en samtidig forståelse av arbeidet som ufrivillig. På en annen side var tremateriale unaturlig for bedriftene å jobbe med. Som vist forklarte direktørene dette ut ifra at de var presset. Sett fra et annet perspektiv, kan det unaturlige arbeidet tolkes som en strategisk tilpasning for å imøtekomme tyskernes behov og tjene penger. Som nevnt tidligere, tolket rettsapparatet nyetablerte selskaper slik, hvilket Felleskontoret også var.²¹⁰ Felleskontorets korte virksomhetsperiode

²⁰⁸ RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 9, landssviksak Nils Christensen m.fl. (Centralbyggsaka) 21.12.50: 80-81

²⁰⁹ SAT/A-0500/1/Øg/L0013/0001, Centralkomiteens protokoll 14.6.40, nr. 296: 2

²¹⁰ Ellingsen 2012: 111

gjør det utfordrende å konkludere; fra konstitueringen 18. mai 1940 gikk det drøye sju uker før det nye arbeidsfellesskapet, Centralbygg, overtok Felleskontorets kontrakter. Det er derfor nødvendig å drøfte motivene bak etableringen av de to arbeidsfellesskapene under ett.

4.2 A/S Centralbygg

Direktørene opprettet A/S Centralbygg 5. juli 1940, altså i underkant av to måneder etter at de hadde etablert Felleskontoret.²¹¹ I en erklæring om Centralbygg skrevet 24. juni 1940, signerte Christensen (Cementstøberiet), Stiegler (Betongbygg) og Frost (Jernbeton) på at de hadde:

[...] blitt enig om å starte et nytt selskap, A/S Centralbygg som skal være formidleren av fellesarbeidene mellom de 3 interessenter [morselskapene] istedenfor A/S Trondheimsentreprenørens Felleskontor. *Da arbeidsmengden ser ut til å bli temmelig stor, og de 3 interessenter samtidig må passe sine gamle kontrakter best mulig og dessuten venter seg sivile oppdrag, er man blitt enige om under forutsetning av at kontorsjef Arne Tingstad og o.r.saksfører Erling Birch Aune er villig, å henstille disse 2 å utgjøre styret i A/S Centralbygg. [...] Det forutsettes dog fra de 3 interessenters side at A/S Centralbygg ikke påtar seg så mange kontrakter at rammen blir sprenget, og at de da trekkes for store veksler på oss.*²¹² (Mine kursiveringer).

Centralbygg overtok altså funksjonen Felleskontoret tidligere hadde hatt. Centralbygg overtok Felleskontorets stab, samt Felleskontorets kontrakter med okkupasjonsmakten.²¹³

Felleskontoret eksisterte offisielt til 1942, men var ikke virksomt etter Centralbyggs etablering.²¹⁴ Ifølge erklæringen var direktørene på dette tidspunktet kjent med at tyskerne ville fortsette å be dem påta seg arbeidsoppdrag. Erklæringen gir imidlertid ikke klarhet i om dette var noe direktørene imøtekom på frivillig basis eller ikke. På en side kan det faktum at direktørene satte bort tyskerarbeidet til Centralbygg, med et annet styre, være tegn på at direktørene ville prioritere morselskapenes sivile oppdrag. Kapittel 4.4 vil imidlertid vise at også morselskapene utførte tyskerarbeid, og at Betongbygg jobbet som underentreprenør for arbeidsfellesskapet i 1940 og 1942-1943. Videre vil kapittel 5.5 vise at direktørene var tilknyttet Centralbygg ved å sitte i det såkalte konsultative rådet. Centralbygg må derfor forstås som en utvidelse av direktørenes virksomhet. Videre er det interessant at direktørene poengterte at det var i deres interesse at Centralbygg ikke påtok seg for mange arbeidsoppdrag slik at rammen ble sprenget. Denne formuleringen antyder at Centralbygg hadde en viss kontroll over hvor stor arbeidsmengden ble. Kan dette tolkes som at Centralbygg påtok seg tyskerarbeid frivillig?

²¹¹ RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 9, landssviksak Nils Christensen m.fl. (Centralbyggsaka) 21.12.50: 90

²¹² Ibid.: 89-90

²¹³ Ibid.: 90-91

²¹⁴ Ibid.: 87

Spørsmålene fra erklæringen gjør det nødvendig å undersøke direktørenes påståtte motiver for etableringen av Centralbygg. Som nevnt, hadde direktørene omtrent to måneder tidligere opprettet Felleskontoret. Hvorfor var det nødvendig å opprette et nytt arbeidsfellesskap like etterpå? Ifølge de tiltalte hadde Felleskontoret i løpet av sitt korte virke fått så mye rot i regnskapet at de ga opp å ordne opp i det. I tillegg hevdet de at selve navnet, Trondheimsentreprenørens Felleskontor, ble problematisk etter hvert som flere entreprenørbedrifter begynte å jobbe på flyplassen. Videre ønsket direktørene å holde morselskapene isolert fra tyskerarbeidet, uten å utdype hva årsaken til dette var.²¹⁵ Som nevnt i kapittel 4.1.1, hevdet direktørene at regnskapsrot under bedriftenes uformelle samarbeid var årsaken til at de opprettet Felleskontoret. Til tross for at de altså hadde erfart konsekvensene av regnskapsrot, hadde utfordringene likevel vedvart. På grunnlag av dette fremstår orden i regnskapet som noe direktørene ikke prioriterte under Felleskontorets virksomhetsperiode. Et sentralt spørsmål blir derfor hva det var de egentlig prioriterte. Kan fravær av orden i Felleskontorets regnskaper og Centralbyggs videre virksomhet tolkes som at rask jobbing og profitt var det viktigste?

Centralbyggs formålsparagraf innebar ifølge lagmannsretten «[...] byggevirksomhet av enhver art [...]»²¹⁶. Formålsparagrafen var altså bred. Dette er interessant fordi direktørene angivelig hadde forsøkt å unngå rammeoppdraget fordi trearbeid lå utenfor morselskapenes typiske virksomhet. Innen etableringen av Centralbygg ser imidlertid denne reservasjonen ut til å ha falt bort. En mulig forklaring på dette kan være at direktørene nå hadde erfart at hvorvidt et oppdrag var å regne som «naturlig» for selskapene å utføre, ikke var av relevans for de tyske oppdragsgiverne. En slik erfaring ville gjøre det optimistisk å tro at de fremtidige tyskerarbeidene ville begrenses til å være i tråd med morselskapenes førkrigs-virksomhet. Denne forklaringen er imidlertid kun logisk dersom tyskerne påla Centralbygg å utføre oppdragene. En annen forklaring kan være at Centralbygg ønsket å imøtekomme alle tyskernes prosjekter, uavhengig av type, som en måte å maksimere profitt på. De mulige forklaringene gjør det nødvendig å undersøke om den brede formålsparagrafen ble satt til livs.

4.3 Arbeidsfellesskapenes oppdragstyper

I det følgende vil arbeidsfellesskapenes oppdragstyper og omsetning under okkupasjonen undersøkes. Etter etableringen av Centralbygg, overførte direktørene Felleskontorets

²¹⁵ RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 9, landssviksak Nils Christensen m.fl. (Centralbyggsaka) 21.12.50: 91

²¹⁶ Ibid.: 90

omsetning til det nye arbeidsfellesskapet.²¹⁷ Tallene som presenteres inkluderer dermed Felleskontorets omsetning fra 1940 og Centralbyggs omsetning. Kapitlet vil i hovedsak undersøke flyplassarbeidet, men som nevnt innledningsvis er det nødvendig å også inkludere den totale omsetningen for å forstå flyplassarbeidets omfang. Dette vil vise hvorvidt Centralbygg realiserte sin brede formålsparagraf gjennom et spekter av ulike oppdragstyper, eller om arbeidsfellesskapene begrenset seg til arbeid nært tilknyttet det første påbudet. Kapitlet vil på den måten undersøke hvorvidt Centralkomiteens anmodning medførte en varig, ufrivillig forbindelse med okkupasjonsmakten, eller om tyskerarbeid utviklet seg til å bli et frivillig foretak for direktørene.

Som nevnt i kapittel 1.2.2 er det flere feilkilder som påvirker analysen av omsetningen. Beløpenes oppføring etter år må forstås som det året Centralbygg registrerte omsetningen, og ikke nødvendigvis året arbeidet ble utført. Denne feilkilden gjør det utfordrende å vurdere endringer i omsetningsnivå over tid. I tillegg utgjør tjenestestedet Luftwaffenbauamt Övre Berg en betydelig feilkilde. Som nevnt vil kapitlet derfor skille mellom de presist identifiserbare arbeidene, altså Lade, Værnes, Øysand, Hommelvik og Jonsvannet, og alle flyplassarbeidene, hvor også Luftwaffenbauamt Övre Berg er inkludert. Slik vil omfanget at flyplassarbeidet vurderes både ut ifra de presise tallene og ut ifra de mer upresise tallene.

4.3.1 Flyplassene: arbeid og omsetning

Centralbygg registrerte omsetning fra arbeid på Lade flyplass gjennom hele okkupasjonen. Under rammeleveransen hadde Felleskontoret lagt en 1100 meter lang startbane i trerammer på Lade. Oppdragsgiveren Bauleitung Luftwaffe Lade hadde behov for flere prosjekter i tilknytning flyplassen, slik at Centralbygg registrerte omsetning fra Lade gjennom hele okkupasjonen. En del av arbeidet innebar utvidelse av det eksisterende anlegget, uten at det opplyses nøyaktig hva dette arbeidet innebar. I tillegg bygget Centralbygg lagerhus, veier, brakker og hus.²¹⁸ Slik tabell 1 viser, medførte arbeidet på Lade millionomsetning fra 1940 til 1943. Lade var dermed Centralbyggs eneste post med omsetning i millionklassen over fire år. Omsetningen gikk tydelig ned mot okkupasjonens slutt, men Centralbygg jobbet ved Lade helt til 1945. Den samlede omsetningen fra hele perioden var på 7,9 millioner kroner.

²¹⁷ RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 8, ÅÅÅ 14-23, 14, Beretning av 16/10-1950 til h.r.advokat Finn Arnesen ... fra statsaut. revisor Olav Ildal: 13

²¹⁸ RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 9, landssviksak Nils Christensen m.fl. (Centralbyggsaka) 21.12.50: 94-95

Tabell 1: Arbeidsfellesskapenes omsetning fra arbeid på flyplasser, i NOK

Oppdragsgiver	Omsetning per år (i hele tusen)						
	1940	1941	1942	1943	1944	1945	Total
Bauleitung Luftwaffe Øysand *	150				39		189
Bauleitung Luftwaffe Lade	1 645	2 488	1 668	1 244	740	148	7 933
Bauleitung Luftwaffe Værnes	5 434	6 315	1 421	738			13 908
Bauleitung Luftwaffe Trondheim-See *	49	786	449	183	151	50	1 668
Luftwaffenbauamt Øvre Berg	9 701	80	1 393	515	159	40	11 888
Total	16 979	9 669	4 931	2 680	1089	238	35 586

Tallene er hentet fra RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 9, landssviksak Nils Christensen m.fl. (Centralbyggsaka) 21.12.50: 93.

*: arbeid begynt etter at tysk byggeledelse overførte arbeidere fra andre prosjekter

Fra Værnes flyplass registrerte Centralbygg omsetning fra 1940 til 1943. I juli 1940 rev Centralbygg trerammene på startbanen, og erstattet det med betong. Det var flere firmaer involvert i dette, og Centralbygg stod for omtrent halvparten av arbeidet på de to hovedstartbanene. Startbanene var ferdig innen sommeren 1941. Arbeidsfellesskapet utførte diverse jobber tilknyttet flyplassen til og med september 1942, men det vites ikke hva dette konkret innebar. Et tysk firma overtok så ansvaret for utbyggingen på Værnes. Det fremgår ikke av rettsdokumentene at Centralbygg jobbet ved Værnes i 1943.²¹⁹ Omsetningen oppført i tabell 1 fra 1943 stammer derfor sannsynligvis fra 1942. Værnes var Centralbyggs viktigste arbeidssted, og dette reflekterer omsetningen i tabell 1. Med unntak av den usikre omsetningen i 1943, medførte arbeidet ved Værnes millionomsetning samtlige år. Den samlede omsetningen fra Værnes utgjorde Centralbyggs største totalbeløp, med en sum på 13,9 millioner kroner.

Byggingen av Øysand flyplass var et mindre satsingsområde sammenlignet med de andre flyplassene. Som nevnt i kapittel 4.1.1 inngikk ikke Øysand i det opprinnelige flyrammepåbudet. Heller ikke under det første pålegget om flyplassarbeid nevnte okkupasjonsmakten Øysand. Arbeidet på Øysand begynte ved at tyske arbeidsledere overførte arbeidere fra Lade til Øysand. Overføringen begynte i juli 1940, uten avtale med Centralbygg.

²¹⁹ RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 9, landssviksak Nils Christensen m.fl. (Centralbyggsaka) 21.12.50: 95

Arbeidet innebar å planere og å legge flyrammer.²²⁰ I mars 1944 registrerte Centralbygg igjen omsetning fra oppdragsgiveren Bauleitung Luftwaffe Øysand. Det opplyses ikke om hva dette arbeidet innebar, men ifølge Hafsten og Olsen ble det lagt fast dekke på rullebanen i 1944 uten at de opplyser hvilket firma som gjorde det.²²¹ Det er derfor mulig at Centralbygg utførte dette arbeidet. Ifølge tabell 1 havnet den samlede omsetningen fra arbeidet på Øysand på omtrent 189 000 kr, hvor hovedbestanddelen stammet fra arbeidet i 1940. Fordi Øysand ikke var del av de opprinnelige arbeidspåleggene, er det relativt lave omsetningsnivået å forvente. Flyplassen var altså ikke en prioritert post.

Oppdragsgiveren Bauleitung Luftwaffe Trondheim-See satte i gang bygging av sjøflyplasser ved Hommelvik og Jonsvannet.²²² I likhet med Øysand, begynte arbeidsfellesskapene disse prosjektene ved at tyskerne overførte arbeidere fra Lade til Jonsvannet og fra Værnes til Hommelvik. Ifølge lagmannsretten begynte arbeidet ved Jonsvannet først, omtrent i månedsskiftet mai-juni 1940. Dette var altså under Felleskontorets virksomhetsperiode, slik at dette arbeidsfellesskapets virksomhet ikke kun var begrenset til rammeleveransen.²²³ Til Hommelvik overførte tyskerne arbeidere i november 1940, altså etter at Centralbygg var etablert.²²⁴ Under arbeidet ved begge stedene var Betongbygg underentreprenør: Ved Jonsvannet i 1940 og ved Hommelvik i 1942-1943.²²⁵ Fordi omsetningen fra de to ulike stedene er oppført under samme oppdragsgiver, lar det seg ikke gjøre å skille mellom arbeidsplassenes omsetningsstørrelse og utvikling. Ifølge tabell 1 registrerte arbeidsfellesskapene omsetning fra arbeidet gjennom hele okkupasjonen. Omsetningen fra 1940 var relativt liten, men økte i 1941 og 1942. Den samlede omsetningen for hele okkupasjonen var på 1,6 millioner kroner.

De presist identifiserte prosjektenes omsetningstall viser at flyplassarbeid stod for over halvparten av arbeidsfellesskapenes omsetning under okkupasjonen. Som vist i tabell 1, var arbeidsfellesskapenes samlede og upresise omsetning fra flyplassarbeid 35,5 millioner kroner. Arbeidsfellesskapenes totale omsetning, uavhengig av oppdragstype, var 40 millioner

²²⁰ RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 9, landssviksak Nils Christensen m.fl. (Centralbyggsaka) 21.12.50: 94

²²¹ Hafsten og Olsen 2005: 389

²²² I kildematerialet nevnes ikke noen tilknytning mellom arbeidsfellesskapene og byggingen av sjøflyplassen i Ilsvika. Direktørene ser derfor ikke ut til å ha hatt noe med dette å gjøre.

²²³ RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 9, landssviksak Nils Christensen m.fl. (Centralbyggsaka) 21.12.50: 96; 137

²²⁴ Ibid.: 140

²²⁵ Ibid.: 138-140. Hva arbeidet som underleverandør innebar og årsaker til at Betongbyggs utførte dette arbeidet, vil diskuteres nærmere i kapittel 4.4

kroner.²²⁶ I dagens kroneverdi tilsvarer dette 900 000 000 kroner. Dersom man kun velger å regne med de presist identifiserte prosjektene, altså å utelate Luftwaffenbauamt Övre Berg, stod flyplassarbeidet for en omsetning på 23 millioner kroner. Dette tilsvarer 57,5 % av Centralbyggs totale omsetning. Dette viser at flyplassarbeid unektelig var arbeidsfellesskapenes viktigste oppdragstype. Velger man å inkludere Luftwaffenbauamt Övre Berg i beregningen av flyplassarbeidets omfang, stod flyplassarbeidet for 88,7 % av arbeidsfellesskapenes totalomsetning. Differansen mellom å inkludere eller utelate Luftwaffenbauamt Övre Berg tilsvarer altså 30 % som ikke kan kategoriseres med sikkerhet. Store deler av denne andelen stammet etter all sannsynlighet fra flyplassarbeid, men lar seg ikke beregne. Frostating lagmannsrett valgte å inkludere posten, men poengterte at feilkilden medførte at man ikke kunne regne ut en nøyaktig prosent. De anslo derfor at 75 % av omsetningen stammet fra Lade og Værnes.²²⁷

4.3.2 De øvrige prosjektene: omsetningsnivå og krigsviktighet

De øvrige byggeprosjektene Centralbygg utførte kan kategoriseres på ulike måter. Ifølge tabell 2 utgjorde den totale omsetningen fra disse arbeidene 4,6 millioner kroner, og stammet fra en rekke ulike arbeider. Hva slags arbeid de ulike prosjektene innebar, står oppført under oppdragstype i tabellen. Noen eksempler på hva prosjektene kunne innebære, var å bygge militære leirer og infrastruktur tilknyttet disse, bunkere, veier, lager, fjellsprenging og arbeid på Thamshavnbanen.²²⁸ Den varierte oppdragstypen gjør det utfordrende å kategorisere disse arbeidene på én dekkende måte. Ifølge Andenæs anså rettsapparatet arbeid på flyplasser og festningsanlegg som mer krigsviktig enn arbeid på jernbaner og veier.²²⁹ En lignende rangering av krigsviktighet vil også benyttes i dette kapitlets drøfting. Som vist i kapittel 3.5 hadde særlig Værnes en viktig funksjon under kampene i Nord-Trøndelag og Nord-Norge. Selv om å bygge kaserner for okkupasjonsmakten hadde militær verdi, kan det ikke sammenlignes med flyplassenes faktiske, og potensielle, betydning for den tyske stridsevnen.

²²⁶ RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 9, landssviksak Nils Christensen m.fl. (Centralbyggsaka) 21.12.50: 93

²²⁷ Ibid.: 112. Lagmannsretten inkluderte altså ikke Øysand, Hommelvik eller Jonsvannet i sin beregning. Årsaken til dette utdypet de ikke, men det kan ha bakgrunn i at disse postene var relativt små og hadde mindre betydning for Tysklands krigføring. Som nevnt i kapittel 3.5, hadde Værnes størst betydning for tysk stridsevne.

²²⁸ RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 9, landssviksak Nils Christensen m.fl. (Centralbyggsaka) 21.12.50: 96-97

²²⁹ Andenæs 1998: 159

Arbeidet på flyplassene anses derfor som mer krigsviktig enn de øvrige arbeidene i dette underkapitlet. Dette betyr imidlertid ikke at de øvrige arbeidene var uten militær verdi.

Tabell 2: Arbeidsfelleskapenes øvrige byggeprosjekter, i NOK

Oppdragssted	Oppdragstype	Omsetning per år (i hele tusen)						
		1940	1941	1942	1943	1944	1945	Total
Ortskom. Melhus	Militær forlegning, leiområde forøvrig	255	385	71				711
Ortskom. Oppdal	Militær forlegning, leiområde forøvrig	138	336	182	296	296	140	1 388
F. p. nr. .00435 Dombås	Ikke reelt arbeid. Oppgjør fra Oppdal	35	114	1				150
Ortskom. Heimdal	Militær forlegning, leiområde forøvrig		28			156	103	287
Wehr.m. Abt. Gjöra*	Militær forlegning, leiområde forøvrig		243					243
Adm. Nordküste, her	Bunker		104	338	14			456
Heeresbaudienststelle, her	Vei, grunnarbeider, bunker		118	480	78	3		679
Kriegsmarinewerft	Lager		31					31
Lökken Thashavn-banen	Tunell-arbeid, jord- og fjellskjæring					152	255	407
Mar. art. Zugamt See	Vites ikke, ved Steinberget ved Ila	13						13
Fest. P. Stab, her	Utbetaling av lønninger eksternt			77	2			79
Nachrichtenführer	Vites ikke, Forretningsbankens				37			37
Dienstst. 31297, Hommelvik	Vites ikke				1			1
Kamp & Co., her *	Fjellsprenging, fundamentering				92	4		96
Fa. Grimm	Vites ikke				1	0,3		1,3
Ga-Wa-Ba	Vites ikke					18	7	25
Total		441	1 359	1 149	521	629	505	4 604

Tallene er hentet fra RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 9, landssviksak Nils Christensen m.fl. (Centralbyggsaka) 21.12.50: 93-100

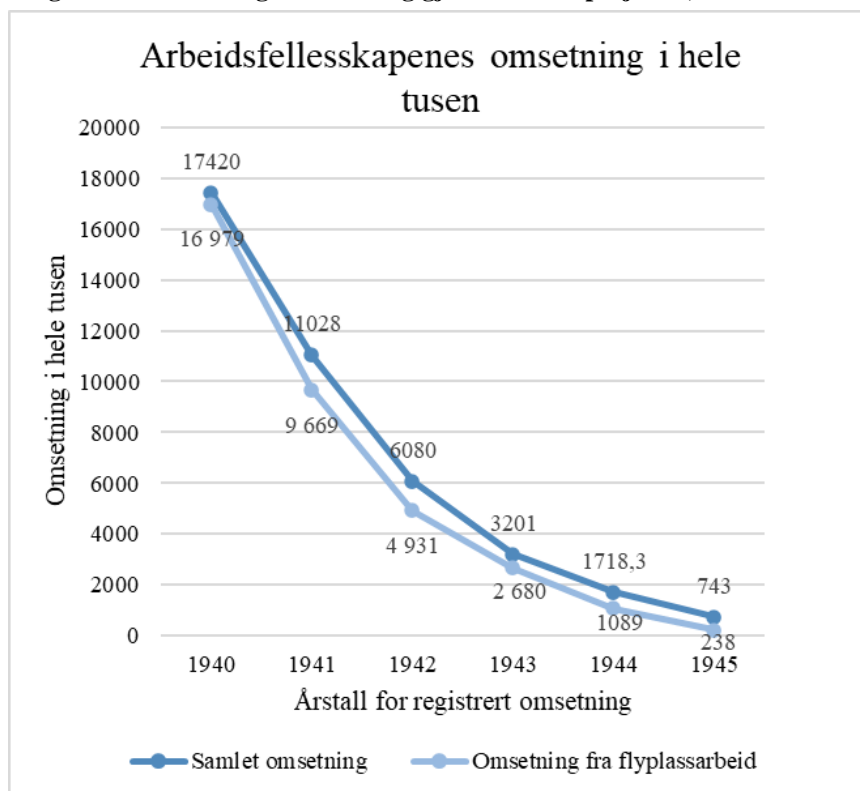
*: arbeid begynt etter at tysk byggeledelse overførte arbeidere fra andre prosjekter

4.3.3 Hovedtendenser i oppdragstyper og omsetning

Som diagram 1 viser, hadde arbeidsfelleskapenes omsetning en tydelig negativ utvikling gjennom okkupasjonen. Den samlede omsetningen for hele perioden var som nevnt 40 millioner kroner. I 1940 registrerte arbeidsfelleskapet 17,4 millioner kroner i omsetning. Dette medfører at 43 % av arbeidsfelleskapenes totale omsetning ble registrert i løpet av det første året. I 1941 registrerte Centralbygg 11 millioner kroner i omsetning. Dette beløpet

tilsvarende 27 % av arbeidsfellesskapets totale omsetning under okkupasjonen. Innen utgangen av 1941 hadde altså arbeidsfellesskapene registrert 71 % av det som skulle bli selskapenes totale omsetning gjennom hele okkupasjonen. I 1942 registrerte Centralbygg 6 millioner i omsetning, mens den var nede i 3 millioner i 1943. I løpet av 1944 ble det registrert 1,7 millioner og i 1945 var det oppført 743 000 kroner. En potensiell feilkilde ved dette er som nevnt at årstallene er registreringsår, og ikke nødvendigvis år for utførelse. Det er imidlertid påfallende hvor betydelig omsetningsnivået falt i løpet av okkupasjonen. Centralbyggs driftigste periode må derfor ha vært under krigens første år.

Diagram 1: Omsetningens utvikling gjennom okkupasjonen, i NOK

Tallene er hentet fra RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 9, landssviksak Nils Christensen m.fl. (Centralbyggsaka) 21.12.50: 93

Tilnærmet hele omsetningen arbeidsfellesskapene registrerte i den driftigste perioden, stammet fra krigsviktig flyplassarbeid. Som vist i diagram 1, stammet 16,9 av de 17,4 millionene registrert i 1940 fra krigsviktig flyplassarbeid. Et viktig forbehold her er igjen Luftwaffenbauamt Övre Berg. Denne posten utgjorde 9,7 millioner kroner i 1940. Som kapitlet har argumentert for kan ikke hele posten med sikkerhet knyttes til flyplassene, men ifølge retten var det flyplassene Lade og Værnes omsetningen i hovedsak stammet fra.²³⁰ I 1941 registrerte Centralbygg en samlet omsetning på 11 millioner kroner. 9,6 millioner av

²³⁰ RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 9, landssviksak Nils Christensen m.fl. (Centralbyggsaka) 21.12.50: 96

denne omsetning registrerte arbeidsfellesskapet fra prosjekter tilknyttet flyplasser. Innen 1942 hadde totalomsetningen gått ned til 6 millioner kroner. 4,9 millioner av denne omsetningen stammet fra flyplassarbeid. Selv om totalomsetningen hadde gått ned og den driftigste perioden var over, utgjorde flyplassarbeid fortsatt arbeidsfellesskapets viktigste oppdragstype. Ifølge tabell 1 registrerte Centralbygg større omsetning fra Lade og Værnes i 1941 enn i 1940, men denne utviklingen var sannsynligvis ikke reell. Her utgjør Luftwaffenbauamt Övre Berg igjen en feilkilde. Denne posten var i 1940 oppført med en omsetning på 9,7 millioner kroner, som i hovedsak stammet fra Lade og Værnes. Det er derfor sannsynlig at omsetningen fra Lade og Værnes i 1940 var betydelig større enn hva den presist identifiserbare omsetningen tilsa. Dette medfører etter all sannsynlighet at de spesifikke tjenestestedene Lade og Værnes, som i 1941 hadde en økning på omtrent én million kroner, i realiteten hadde en nedgang i omsetningsnivå. Omsetningsnivået var imidlertid fremdeles relativt høyt sammenlignet med de andre prosjektene, både i kategorien krigsviktig flyplassarbeid og i kategorien øvrige prosjekter. Lade og Værnes var altså fortsatt Centralbyggs viktigste byggeprosjekter.

4.4 Morselskapenes tyskerarbeid

Til tross for at direktørene hevdet de hadde etablert Centralbygg for å holde morselskapene unna tyskerarbeid, utførte disse likevel tyske arbeidsoppdrag. Morselskapene utførte arbeidene enten direkte for tyske oppdragsgivere eller som underleverandører for arbeidsfellesskapene. Betongbygg ser ut til å ha vært det eneste morselskapene som utspilte underentreprenørrollen. Som nevnt i kapittel 4.3.1, utførte Betongbygg arbeid ved Jonsvannet i 1940. I tillegg var Betongbygg underentreprenør ved Hommelvik i perioden 1942-1943. Dette hadde bakgrunn i at deler av arbeidet måtte gjøres under vann, og at arbeidsfellesskapene manglet dykkere.²³¹ Som tidligere nevnt i kapittel 4.3.1, overførte tyskerne arbeidere fra Lade til Jonsvannet omkring mai-juni 1940, altså i Felleskontorets tid. Dette skal angivelig ha ført til en diskusjon mellom direktørene om hvem av morselskapene som skulle utføre og lede dette arbeidet.²³² Selv om direktørene hadde etablert et formelt arbeidsfellesskap med egen arbeidsstokk og stab, var altså ikke Felleskontoret etablert nok til å kunne utføre arbeidet ved Jonsvannet uavhengig av morselskapene.

Det fremgår ikke av kilden hvem som deltok i diskusjonen, men ifølge direktør Stiegler var hans sjefingeniør i Betongbygg, Giske, svært innstilt på at Betongbygg skulle være

²³¹ RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 9, landssviksak Nils Christensen m.fl. (Centralbyggsaka) 21.12.50: 96

²³² Ibid.: 138

underentreprenør. Giske hadde teknisk offiserbakgrunn fra det norske luftforsvaret, og hadde kjempet på norsk side under invasjonen. Gjennom sin bakgrunn i luftforsvaret hadde Giske tidligere undersøkt flyplassmulighetene i Trøndelag, og hans faglige ferdigheter tilsa at Jonsvannet var ubrukelig som flyplass. Å bygge en ubrukelig sjøflyplass ville både svekke den tyske stridsevnen, samtidig som at Betongbygg ville fremstå uegnet til å utføre flere tyskerarbeid. Under Giskes ledelse utførte Betongbygg et sterkt forsinket arbeid. Betongbygg hadde overfor den tyske oppdragsgiveren anslått at arbeidet kunne være ferdig i begynnelsen av september 1940, men arbeidet var først ferdig i november. Innen den tid hadde tyskerne oppdaget Jonsvannets begrensede verdi som sjøflyplass. Centralbygg utførte senere i krigen flere arbeider ved Jonsvannet, men Betongbygg hadde aldri noen direkte tilknytning til disse.²³³

Selv om ett av Giskes motiver ved å påta seg jobben som underentreprenør angivelig var å unngå nye tyskerarbeid, lyktes ikke selskapet med dette. Betongbygg var nemlig underentreprenør ved sjøflyplassen på Hommelvik fra 1942. Som nevnt tidligere, hadde Centralbygg begynt å jobbe der i november 1940 etter at tyskerne overførte arbeidere dit fra Værnes. En del av jobben krevde dykkere, noe Centralbygg manglet. Den tyske oppdragsgiveren henvendte seg derfor til Betongbygg, som de visste at hadde dykkere. Dykkerne var imidlertid opptatt med et annet prosjekt, slik at Betongbygg unngikk arbeidet. I 1942 arbeidet Betongbyggs dykkere i nærheten av Hommelvik, og når oppdragsgiveren fikk kjennskap til dette, så selskapet seg nødt til å utføre dykkerarbeidet ved sjøflyplassen etter «[...] vedvarende og kraftig press.»²³⁴ Nøyaktig hva tyskerne presset med, opplyses ikke om.

Alle de tre morselskapene utførte egne tyskerarbeid under tyske oppdragsgivere. Disse arbeidene valgte imidlertid Bjarne Mathiesen, som etterforsket Centralbyggsaka, å ikke inkludere i tiltaleforslaget. Det var ifølge Mathiesen fordi beløpene var små og at arbeidene hadde kommet «i stand på andre forutsetninger». Å inkludere dem i tiltaleforslaget ville derfor komplisere saken.²³⁵ Hva Mathiesen mente med andre forutsetninger, er uklart. Han gir imidlertid to eksempler. I Fagervika bygget Cementstøberiet tankanlegg. Cementstøberiet hadde gitt et anbud på arbeidet til Norsk Brændselolje, og senere funnet ut at byggherren var okkupasjonsmakten. Også Betongbygg utførte arbeid på dette tankanlegget, men dette var

²³³ RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 9, landssviksak Nils Christensen m.fl. (Centralbyggsaka) 21.12.50: 137-139

²³⁴ Ibid.: 140

²³⁵ RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 7, NNN, Rapport av Bjarne Mathiesen til statsadvokaten for landssviksaker i Sør- og Nord-Trøndelag, 18.3.49: 1

angivelig fordi tyskerne truet med å inndra deler av maskinparken deres dersom de ikke gjorde det.²³⁶ Fordi Mathiesen ikke inkluderte disse arbeidene i tiltaleforslaget og ikke utdyper hva de «andre forutsetningene» innebar, er det stor usikkerhet tilknyttet dette. Når disse arbeidene ble utført, vites heller ikke. Betongbygg var imidlertid i en lignende situasjon under et arbeid for oppdragsgiveren Organisation Todt (OT) på Østråtkaia på Ørlandet i 1943. OT hadde behov for en av Betongbyggs pelebukker, og etter flere måneder ga Betongbygg etter for presset. OT hadde angivelig truet med å «ta» firmaets spesialarbeidere fra byggeplassen ved Ilsvika dersom Betongbygg ikke sendte mannskap og pelebukk til Østråt.²³⁷ Legger man disse tre eksemplene til grunn, fremstår altså ikke morselskapenes arbeider for okkupasjonen som en frivillig sak.

4.5 Konklusjon: Utførte arbeidsfellesskapene og morselskapenes tyskerarbeid frivillig?

Dette kapitlet har vist at arbeidsfellesskapenes virksomhet i hovedsak innebar arbeid ved flyplasser. I kapittel 4.2 ble det stilt spørsmålsteget vedrørende Centralbyggs brede formålsparagraf. Denne kan ikke Centralbygg sies å ha oppfylt. Kapitlet har tvert om vist at over halvparten av arbeidsfellesskapenes omsetning stammet fra flyplassarbeid. Som følge av å være svært krigsviktig, kan denne satsingen enkelt fremstå kritikkverdig. Det er imidlertid viktig å ta høyde for hvordan selskapene ble involvert i denne type arbeid. Som kapittel 3 argumenterte for, hadde dette tydelig sammenheng med den lokale myndighetens forhandlinger med tyskerne og Centralkomiteens anmodning til direktørene. Som oppgaven ved flere anledninger har gjort et poeng av, opplevde mange bedrifter det svært utfordrende å fri seg fra tyske oppdragsgivere når forbindelsen først var etablert.²³⁸ Dette pekte også retten på under vurderingen av utilbørighetsspørsmålet i Centralbyggsaka:

[...] den omstendighet at de tiltalte uforskyldt er kommet i avhengighetsforhold til tyskerne medfører at den fortsatte virksomhet må ses under en ganske annen synsvinkel enn om starten hadde foregått frivillig eller under forhold som måtte legges de tiltalte tillast (sic). Man må nemlig ha for øye at det ville være forbundet med ikke liten vanskelighet for de tiltalte, ikke bare å avvikle det forhold de var kommet i til tyskerne, men også i en viss utstrekning å unngå nye oppdrag.²³⁹

²³⁶ RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 7, NNN, Rapport av Bjarne Mathiesen til statsadvokaten for landssviksaker i Sør- og Nord-Trøndelag, 18.3.49: 41-42

²³⁷ RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 9, landssviksak Nils Christensen m.fl. (Centralbyggsaka) 21.12.50: 141. Hva slags arbeid Betongbygg utførte i Ilsvika, opplyses ikke om. Det er mulig at det var tilknyttet sjøflyplassen.

²³⁸ Justis- og politidepartementet, Om landssvikoppkjøret (meld. St. nr. 17). 1962-1963: 281

²³⁹ RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 9, landssviksak Nils Christensen m.fl. (Centralbyggsaka) 21.12.50: 109

I lys av dette er det ikke like oppsiktsvekkende at over halvparten av arbeidsfellesskapenes omsetning stammet fra krigsviktig flyplassarbeid. Fremfor å gå bredt ut og realisere den vide formålsparagrafen, ser arbeidsfellesskapene ut til å i hovedsak ha begrenset seg til flyplassarbeid.

Kapitlet har pekt på flere forhold som gjør det usannsynlig at direktørene, gjennom Felleskontoret, Centralbygg og morselskapene, utførte tyskerarbeidet frivillig.

Arbeidsfellesskapene begynte flere nye prosjekter som følge av at de tyske arbeidslederne overførte arbeidere uten selskapenes kjennskap. Muligheten til å påvirke prosjektene var altså begrenset. Et brev skrevet av Centralbyggs ledelse fra 28. januar 1941, viser at ledelsen ønsket å øke medbestemmelsesretten og kontrollen. Brevet var til avdelingsingeniørene på Lade og Værnes, hvor ledelsen informerte om at alle nye oppdrag fra oppdragsgiverne på flyplassen måtte godkjennes av Centralbyggs konsultative råd før arbeidet begynte. Dette gjaldt både utvidelser av eksisterende arbeid og eventuelle nye prosjekter.²⁴⁰ Brevet kan derfor tolkes som at ledelsen opplevde sine kontrollmuligheter som begrenset.

Selv om Centralbyggs ledelse forsøkte å øke evnen til medbestemmelse, tok ikke nødvendigvis okkupasjonsmakten hensyn til det. Som tabell 1 og 2 har vist, overførte tyskerne arbeidere til Øysand i både 1940 og 1944, til Jonsvannet i mai-juni 1940, til Hommelvik i november 1940, til byggeprosjektet på Gjøra i 1941, og til bedriften Kamp & Co. i 1943. De tyske oppdragsgiverne benyttet altså denne overføringsmetoden både før og etter ledelsens brev fra 1941. Forretningsforholdet til tyskerne var altså preget av begrenset medbestemmelse for direktørene gjennom store deler av okkupasjonen, og selskaper fremstår derfor underdanig tyskerne. Kan man på grunnlag av dette kategorisere alle oppdragene som ufrivillig? Ifølge rettsmaterialet hevdet nemlig ikke direktørene at tyskerne hadde truet dem i forbindelse med alle prosjektene; kun ved enkelte oppdrag foreligger eksplisitte påstander om press eller fravær av medbestemmelse. Oppgaven har imidlertid vist flere eksempler hvor forsøk på å unngå arbeid ble møtt med trusler. Dette gjaldt det første flyplassarbeidet og rammeleveranse, og det gjaldt Betongbyggs tyskerarbeid. I tillegg hevdet direktørene at arbeidet på Thamshavnbanen var et resultat av lengre press.²⁴¹ Disse eksemplene vitner om at forretningsforholdet til okkupanten var preget av strukturell tvang; i tilfeller hvor direktørene motsatte seg arbeid og testet grenser, erfarte de raskt at tyskerne responderte med trusler om

²⁴⁰ RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 9, landssviksak Nils Christensen m.fl. (Centralbyggsaka) 21.12.50: 111

²⁴¹ Ibid.: 98-99

for eksempel inndragning. Det ser derfor ut til å ha etablert seg en «frivillighet under tvang»-dynamikk mellom direktørene og oppdragsgiverne.

Selv om de ovennevnte overføringene av arbeidere kan vitne om manglende medbestemmelse, hadde tilsynelatende brevet fra 1941 effekt. Ifølge lagmannsretten forelå det fire brev fra 1941 og 1942 hvor Centralbygg avslo nye byggeprosjekter. Centralbygg avslo 16. januar 1941 å bygge et ammunisjonslager i Åsenfjorden, 1. juli 1941 å bygge en hall på et ukjent sted, 1. juni 1942 et arbeid i forbindelse med lederstandplassen på Munkholmen, og 18. november 1942 å utvide fengselet på Kristiansten festning. Årsaken til at Centralbygg avslo oppdragene var angivelig at de hadde hendene fulle med så mange andre oppdrag.²⁴² Som nevnt i kapittel 4.4 hadde også Betongbygg vist til begrenset kapasitet. Kan dette tolkes som økt frivillighet? På en side vitner brevene om en større mulighet til å påvirke hvilke prosjekter arbeidsfellesskapene påtok seg. På en annen side viste både Centralbygg og Betongbygg til nettopp kapasitetsunnskyldninger for å unngå arbeidet. Avslagene måtte altså ledsages av en plausibel unnskyldning, og for Centralbyggs del var det implisitte argumentet at selskapet var for opptatt med alle de andre prosjektene de utførte for tyskerne.

Det er også sannsynlig at de fire avslagene var mulig som følge av oppdragstypene og tidspunktet. Frem mot kapitulasjonen 10. juni var okkupasjonsmaktens prioritet å få i stand flyplassene. Dette hadde stor betydning for den militære infrastrukturen og den tyske stridsevnen. Okkupasjonsmakten nølte derfor ikke med å tvinge direktørene på dette tidspunktet. Som kapitlet har vist, var flyplassarbeid arbeidsfellesskapets viktigste oppdragstype. Sammenligner man flyplassarbeidet med de fire avslåtte prosjektene, er forskjellen i arbeidets betydning for militær infrastruktur og krigsviktighet påfallende. Det ser derfor ut til at mindre krigsviktige prosjekter var enklere å unngå enn prosjekter med stor krigsviktighet. Hvorvidt noe var krigsviktig, må også ses i sammenheng med tidspunkt. Etter kapitulasjonen 10. juni var ikke flyplassene like avgjørende, men som kapitlet har vist ønsket tyskerne fortsatt å øke operativiteten. I november 1940 overførte tyskerne arbeidere til Hommelvik uten Centralbyggs kjennskap, noe som kan tolkes som at prosjektet hadde prioritet. Betongbygg klarte likevel å unngå dykkerarbeidet ved Hommelvik helt til 1942, før selskapet så seg nødt til å gi etter for presset. Det kan derfor argumenteres for at kapitulasjonen utgjorde et skille i okkupantens bruk av press. Dette kan ha økt mulighetene til

²⁴² RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 9, landssviksak Nils Christensen m.fl. (Centralbyggsaka) 21.12.50: 111

å motsette seg tyskerarbeid, selv om selskapene i flere tilfeller til slutt så seg nødt til å utføre arbeidene.

Muligheten til å unngå nye arbeidsoppdrag er svært interessant, fordi utviklingen lar aktørenes egne valg komme til overflaten. Direktørene forsøkte nemlig ikke å imøtekomme alle behovene okkupasjonsmakten kom med. Fremfor å utvide kapasiteten for å øke virksomheten, avslo de nye arbeidsoppdrag. Centralbyggs avslag kom som nevnt i perioden 1941-1942, altså mens omsetningsnivået fra flyplassarbeidene fortsatt var stort. Når omsetningsnivået ved flyplassene senere sank, sank sannsynligvis også arbeidskraftsbehovet ved flyplassene. Ifølge diagram 1 hadde imidlertid ikke dette noe innvirkning på den samlede omsetningen; direktørene ser altså ikke ut til å ha utnyttet den frigitte kapasiteten til å utføre nye byggeprosjekter og øke virksomheten. Direktørene fremstår dermed som reaktive, og ikke proaktive. De utførte de tyskerarbeidene de så seg nødt til å utføre, men oppsøkte ikke flere prosjekter. Arbeidsfellesskapene kan derfor ikke forstås som organer ment til å maksimere profitten av tyskerarbeidet.

5. Fortjenesten: gull eller gråstein?

Dette kapitlet vil undersøke fortjenesten fra tyskerarbeidet de tiltalte utførte under okkupasjonen. Fortjeneste må forstås som det beløpet som stod igjen når utgiftene ble trukket fra omsetningen fra prosjektene. Spørsmålet om fortjeneste var helt sentralt under etterforskningen av økonomiske landssviksaker. I landssviklovens § 14 het det nemlig at «All inntekt, eiegedomsauk og onnor økonomisk vinning av eller frå slik åtfærd som er straffelagd i § 2, kan dragast inn.»²⁴³ Videre het det i § 15 at «Er brot etter § 2 gjort på vegner av eller til beste for andre, kan deira vinning òg dragast inn i samsvar med fyresegnene i § 14.»²⁴⁴ Fortjenesten kunne altså inndras uavhengig av fortjenestens opphav. I Centralbyggsaka la aktor under sluttprosedyren ned påstand om inndragning på 509 000 kroner for Cementstøberiet, 1,1 million kroner for Betongbygg og 950 000 kroner for Jernbeton.²⁴⁵ Inndragningspåstanden for Cementstøberiet var mindre fordi direktør Christensen ikke hadde vært med å etablere A/S Glomfjordbygg, slik direktørene i Betongbygg og Jernbeton stod tiltalt for. Inndragningsbeløpene selskapene hadde til felles, hadde i hovedsak opphav i ikke-bokførte sjekker og bonusoverføringer til morselskapene.

De ovennevnte beløpene sier noe om påtalemyndighetens forståelse av fortjenestenivået, men det konkrete fortjenestenivået lar seg ikke påvise i kildematerialet fra Riksarkivet. Under utførelsen av tyskerarbeidet gikk inntektene i hovedsak til arbeidsfelleskapene, men også noe gikk til morselskapene eller direkte til direktørene. Forretningsforbindelsen mellom de ulike selskapene var svært tett, noe som gjør det nødvendig å undersøke fortjenesten som helhet. Under etterforskningen gikk imidlertid ikke revisorene gjennom morselskapenes regnskaper. Dette var noe revisor Ildal selv påpekte at manglet.²⁴⁶ Som nevnt i kapittel 1.2.2 har det i forbindelse med denne oppgaven ikke vært mulig å undersøke morselskapenes regnskaper. Dette begrenser mulighetene til å påvise det helhetlige fortjenestenivået. Kapitlet vil vise at arbeidsfelleskapene overførte 2,5 millioner kroner i bonus til morselskapene. Fordi morselskapenes regnskaper ikke har blitt undersøkt, vites det ikke hvordan disse pengene ble regnskapsført eller brukt i morselskapene. Frem til morselskapenes regnskaper har blitt undersøkt, forblir derfor det reelle fortjenestenivået uklart.

²⁴³ Landssvikloven 1947: § 14

²⁴⁴ Ibid.: § 15

²⁴⁵ Arbeiderbladet 23.11.50. Prosedyren begynt i Sentralbygg-saka: 10; RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 9, landssviksak Nils Christensen m.fl. (Centralbyggsaka) 21.12.50: 53-55. Den personlige inndragningspåstanden mot de tiltalte falt bort etter hovedforhandlingen (s. 51).

²⁴⁶ RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 8, ÅÅÅ 14: Beretning av 16/10-1950 til h.r.advokat Finn Arnesen ... fra statsaut. Revisor Olav Ildal: 12

I tillegg til den ovennevnte utfordringen, vil tallene som presenteres og deres opphav ved flere anledninger være usikre. Ut ifra Ildals beregninger, var arbeidsfellesskapenes driftsresultat ca. 510 000 kroner. Dette var imidlertid ikke fortjeneste stående på konto, men beløp Ildal førte opp som følge av manglende regnskapsføring. Fordi det ikke var mulig å påvise hvor pengene hadde blitt av ut ifra regnskapsbøkene, regnet Ildal det som overskudd og fortjeneste.²⁴⁷ Ildals rapport bærer i tillegg preg av å være den tredje gjennomgangen av regnskapene i den forstand at den referer til de foregående rapportene, som ikke foreligger i helhet i kildematerialet. Dette medfører utfordringer ved å forstå både Ildals beregninger og beløpenes opphav. Som følge av disse utfordringene vil kapitlet vise til ulike inntekter som kan tolkes som fortjeneste. Som følge av kildeutfordringene kan ikke kapitlet konkludere med belegg i kildene, men heller drøfte hvilke nyanser fortjenesten tilfører direktørens virksomhet.

5.1 Driftsresultatet fra tyskerarbeidet

Tabell 3: Oversikt over arbeidsfellesskapenes omsetning og fortjeneste, i NOK

	1940	1941	1942	1943	1944	1945	Total
Omsetning	17 420 000	11 028 000	6 080 000	3 201 000	1 718 300	743 000	40 993 211
Driftsfortjeneste	168 000	-72 000	-180 000	48 000	13 000	4000	-18 000
Annen fortjeneste		201 000		277 000	235 000	14 600	727 600

Omsetning: alle inntekter til arbeidsfellesskapene fra arbeidsoppdragene, før utgifter.

Driftsfortjeneste: Arbeidsfellesskapenes regnskapsmessige fortjeneste etter fratrukk av utgifter.

Annen fortjeneste: Ikke-bokført uttak fra bank, ikke-bokførte sjekker og ikke-bokført overføring til Centralbygg fra Jernbeton.

Tallene er hentet fra henholdsvis RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 9, landssviksak Nils Christensen m.fl. (Centralbyggsaka) 21.12.50: 52-54; 93-100; boks 8, ÅÅÅ 14: Beretning av 16/10-1950 til h.r.advokat Finn Arnesen ... fra statsaut. Revisor Olav Ildal, bilag 2; s. 1; 3; 15-16; 19

I tabell 3 kan man se oversikten over fortjenesteberegninger revisor Ildal førte opp basert på arbeidsfellesskapenes regnskap. Undersøker man kun driftsfortjenesten til arbeidsfellesskapene, som altså viser utviklingen i den bokførte fortjenesten, fremstår ikke tyskerarbeidet som lukrativt. Til tross for millionomsetning fra 1940 til 1944, medførte arbeidsfellesskapenes driftsfortjeneste et underskudd på 18 000 kroner. De årene driftsfortjenesten viste overskudd, er i tillegg avstanden mellom omsetningen og fortjenesten svært overraskende. Legger man kun dette til grunn, medførte tyskerarbeidet under årene med overskudd en fortjeneste på under 1 %. Dette er en overraskende lav andel; mange bedrifter

²⁴⁷ RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 8, ÅÅÅ 14: Beretning av 16/10-1950 til h.r.advokat Finn Arnesen ... fra statsaut. Revisor Olav Ildal: 20

påtok seg tyskerarbeid under okkupasjonen nettopp fordi tyskerne betalte godt og fristet med god fortjeneste.²⁴⁸

Forretningsforbindelsen mellom arbeidsfellesskapene og morselskapene var svært tett under okkupasjonen, og det er derfor nødvendig å undersøke den helhetlige fortjenesten for å få et mest mulig dekkende bilde av dens nivå. Kapitlet vil vise at beløpene oppført som annen fortjeneste i tabell 3 og bonusoverføringer til morselskapene, må regnes som fortjeneste. Legger man disse beløpene sammen, var fortjenestenivået på ca. 4,9 %. Denne andelen er fortsatt relativt lav. Den lave andelen vil forklares ut ifra forretningssystemet tyskerne brukte i Felleskontoret og Centralbygg. De tyske oppdragsgiverne stod for aktiviteten og pengene, mens selskapene i hovedsak fungerte som lønningskontor og ingeniørhjelp. Dette begrenset fortjenestemulighetene.

5.1.1 Bedriftenes ikke-bokførte fortjeneste

Beløpene ført opp som annen fortjeneste i tabell 3, er penger det ifølge revisor Ildal ikke var mulig å gjøre rede for. Som nevnt innledningsvis, hadde dette bakgrunn i manglende regnskapsføring. Ildal førte derfor opp pengene som overskudd. I perioden 1940 til 1941 stod 201 000 kroner på arbeidsfellesskapets konto i Spareskillingsbanken. Noen tok så pengene ut, uten at dette ble bokført i Centralbyggs bøker.²⁴⁹ Beløpet står derfor oppført under annen fortjeneste i 1941 i tabell 3. I 1943 overførte Jernbeton 15 000 kroner til Centralbygg. Beløpet ble imidlertid aldri bokført i arbeidsfellesskapet.²⁵⁰ I tillegg avdekte Ildal flere sjekker utstedt av tyske oppdragsgivere som verken var bokført i arbeidsfellesskapene eller hos morselskapene. I 1943 var sjekk-beløpet på omtrent 260 000 kroner, slik at det samlede beløpet under annen fortjeneste for 1943 var 277 000 kroner. I 1944 var det ikke-bokførte sjekkeløpet på 235 000 kroner, mens det i 1945 var 15 600 kroner. Selv om driftsfortjenesten viste et underskudd på 18 000 kroner, var det altså beløp tilsvarende 727 600 kroner som ikke var bokført i arbeidsfellesskapenes regnskaper. Hadde de blitt det, ville de kommet til uttrykk i den samlede driftsfortjenesten. Beløpene må derfor anses som et overskudd.

I kalkuleringen av det samlede driftsresultatet, var det ifølge revisor Ildal også nødvendig å føre opp noen fratrukk. Under avviklingen av Centralbygg etter frigjøringen dekte morselskapene utgifter på vegne av Centralbygg. Dette beløpet var på 197 000 kroner, som

²⁴⁸ Andenæs 1998: 71

²⁴⁹ RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 8, ÅÅÅ 14: Beretning av 16/10-1950 til h.r.advokat Finn Arnesen ... fra statsaut. Revisor Olav Ildal: 15-16

²⁵⁰ Ibid.: 19

morselskapene fordelte mellom seg. I tillegg til dette trakk Ildal fra aksjekapitalen på 3000 kroner, som var penger direktørene hadde skutt inn for å starte selskapet.²⁵¹ Trekker man også fra underskuddet på 18 000 kroner, var altså det samlede driftsresultat en fortjeneste på ca. 510 000 kroner.²⁵²

5.1.2 Ettermiddagsjøssinger eller genuine motstandssympatisører?

Kapitlet har så langt vist at tyskerarbeidet resulterte i fortjeneste på 510 000 kroner, til tross for det negative driftsresultatet. En viktig nyanse i den sammenheng er hvordan deler av fortjenesten ble brukt. Retten så det nemlig nødvendig å tilføye fratrukk til driftsresultatet, blant annet som følge av donasjoner til motstandsbevegelsen. Retten fant det bevist at direktørene hadde gitt betydelige deler av de ikke-bokførte sjekkene til motstandsbevegelsen.²⁵³ Det opplyses ikke når direktørene ga donasjonene, men som nevnt stammet sjekkene fra tidsrommet 1943-1945. Aktor anså 208 000 kroner dokumentert som gitt til motstandsbevegelsen, men aksepterte et beløp på 250 000 kroner for å inkludere donasjoner som ikke lot seg dokumentere i ettertid. Direktørene selv hevdet at donasjonsbeløpet var mellom 300 000 og 350 000 kroner. Dette aksepterte retten.²⁵⁴ Betydelige deler av beløpet kategorisert som fortjeneste hadde altså direktørene gitt bort. I tillegg påstod de tiltalte at de hadde returnert det resterende sjekkbøp på 150 000 kroner til de tyske oppdragsgiverne etter at de hadde krevd regningene redusert. Dette aksepterte retten under dissens.²⁵⁵ Dette medfører at retten så det bevist at tilnærmet hele driftsresultatet var gitt bort eller returnert.

De tiltaltes tilknytning til motstandsbevegelsen er svært interessant. I tillegg til donasjoner, hadde direktørene, ifølge Nidaros avis, «skjult» motstandsmenn blant sine arbeidere:

I Centralbygg ble det etter anmodning fra kaptein Finn Berg dannet illegal gruppe som måtte arbeide ut fra entreprenørkretser for å ikke bli oppdaget. [...] Under en invasjon skulle den blant annet påse å fjerne viktige deler av anleggsmaskinene, slik at tyskerne ikke fikk reparert bombede flyplasser med videre. Murring ble underrettet og tok risikoen på å ha gruppen også i sitt firma.²⁵⁶

²⁵¹ RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 8, ÅÅÅ 14: Beretning av 16/10-1950 til h.r.advokat Finn Arnesen ... fra statsaut. Revisor Olav Ildal: 20

²⁵² I Ildals oppstilling av sluttresultatet kom han frem til et beløp på ca. 546 000 kroner. Han har imidlertid fjernet underskuddet på 18 000 kroner i beregningen av fratrukkene, slik at dette ikke ble trukket fra. Årsaken til dette opplyser han ikke om, og i dokumentet er det skrevet et spørsmålstegn og et plussstegn ved fratrukket (s. 20).

²⁵³ RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 9, landssviksak Nils Christensen m.fl. (Centralbyggsaka) 21.12.50: 102

²⁵⁴ Ibid.

²⁵⁵ Ibid. Fordi retten var i tvil, så de seg nødt til å legge direktørenes forklaring til grunn.

²⁵⁶ Nidaros avis 15.11.50, Kaptein Berg dannet illegal organisasjon ...: siste side

Disse detaljene foreligger ikke i det tilgjengelige kildematerialet fra Riksarkivet, men Nidaros fulgte rettsaken mot Centralbygg tett i 1950. Det er derfor sannsynlig at denne informasjonen stammet fra rettsbehandlingen. Som nevnt forelå det dokumentasjon på at 208 000 kroner var donert motstandsbevegelsen, slik at tilknytningen til motstandsbevegelsen må anses som et faktum. Det foreligger imidlertid ikke informasjon om når verken donasjonene eller ansettelsen av motstandsmenn begynte. Som vist er det mulig at donasjonene begynte i 1943. Dette gir grunn til å stille spørsmålsteget ved direktørens motiver. Som nevnt i kapittel 2.5, mente rettsapparatet at det i løpet av 1942 burde være klart at enkelte typer tyskerarbeid var rettstridig. Innen 1943 hadde dessuten Tysklands krigshell snudd, og samarbeid med tyskerne kunne potensielt straffes under et rettsoppgjør. Det er derfor mulig at direktørens tilknytning til motstandsbevegelsen var en strategisk manøver i påvente av rettsoppgjøret, og ikke nødvendigvis et tegn på god nasjonal holdning.

Ifølge Ellingsen var motstandsholdninger en viktig faktor i de økonomiske landssviksakene. Ellingsen mener imidlertid at rettsapparatet hadde et ensidig syn på motstand; de næringsdrivende ble vurdert som gode eller dårlige nordmenn, men ikke som kloke eller ukloke handelsmenn. Ifølge Ellingsen vurderte ikke rettsapparatet hvorvidt motstandsstøtte kunne være et resultat av strategi.²⁵⁷ Pengene de tiltalte i Centralbyggsaka ga til motstandsbevegelsen, var imidlertid fortjeneste de ellers kunne valgt å beholde selv. Dersom de tiltalte ønsket å maksimere profittmulighetene fra tyskerarbeidet, ville det vært unaturlig å gi bort fortjenesten. Samtidig er det nødvendig å ta høyde for at donasjonen kan ha vært en strategisk manøver for å redde ansikt i påvente av rettsoppgjøret. Det er altså grunn til å betvile motivasjonen for donasjonene, men den nøyaktige årsaken lar seg ikke påvise.

5.2 Bonuser som fortjeneste

Ifølge revisor Ildal hadde arbeidsfellesskapene overført betydelige bonusbeløp til morselskapene under okkupasjonen. Det samlede bonusbeløpet var ifølge Ildal 2,5 millioner kroner.²⁵⁸ Han inkluderte imidlertid ikke disse beløpene i kalkuleringen av det ovennevnte driftsresultatet, og det opplyses ikke om hvorfor. Som nevnt innledningsvis, utgjorde bonusbeløpene en andel av aktors inndragningspåstand. Fordi morselskapenes regnskaper ikke har blitt undersøkt, er omstendighetene rundt bonusoverføringene uklare. Det vites ikke hvordan beløpene har blitt bokført eller brukt i morselskapene. Fordi beløpet er så stort, vil

²⁵⁷ Ellingsen 2012: 178

²⁵⁸ RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 8, ÅÅÅ 14: Beretning av 16/10-1950 til h.r.advokat Finn Arnesen ... fra statsaut. Revisor Olav Ildal: 21

likevel deler av det regnes som fortjeneste. I perioden mai til juni 1940 overførte Felleskontoret 950 000 kroner av bonusen til morselskapene. Cementstøberiet mottok 324 993 kroner, Jernbeton 324 927 kroner og Betongbygg 300 000 kroner.²⁵⁹ Ifølge Ildal kunne ikke hele beløpet anses som reell fortjeneste:

Med hensyn til den bonus som ble utbetalt til moderfirmaene fra Felleskontoret [...] skal jeg gjøre oppmerksom på at disse beløp tilsammen [sic] kr. 949 920,- *ikke* må tas som uttrykk for at dette er nettofortjeneste på de inntil 28/6/1940 utførte arbeider.²⁶⁰ (Min kursivering).

Regnskapet fra Felleskontoret viste en negativ driftsfortjeneste, noe Centralbygg håndterte frem til 1941.²⁶¹ Ildal antyder altså at overføringen på bakgrunn av dette ikke var en reell bonus. Lagmannsretten aksepterte at beløpene ikke var uttrykk for nettofortjenesten: «Ved beregning av fortjenesten må også tas hensyn til de senere reduksjoner som følge av omberegninger og til utbetalinger som A/S Centralbygg har hatt for A/S Trondheimsentreprenørens Felleskontor.»²⁶² I kombinasjon med at morselskapenes regnskaper ikke har blitt gjennomgått og bonusen ikke kan kryssjekkes, vil den ikke inkluderes i fortjenesteberegningen.

De resterende andelene av bonusen på 1,5 millioner kroner overførte Centralbygg til morselskapene i 1940, 1941, 1943 og 1944. Cementstøberiet mottok 200 000 kroner i 1940, 135 000 kroner i 1941 og 125 000 kroner i 1943.²⁶³ Dette utgjorde 460 000 kroner. Både Betongbygg og Jernbeton mottok 200 000 kroner i 1940, 125 000 kroner i 1941, 150 000 kroner i 1943 og 50 000 kroner i 1944.²⁶⁴ De to bedriftene mottok altså 525 000 kroner hver. Årsaken til at Cementstøberiet mottok mindre, opplyses ikke om. Igjen er det en begrensning at det ikke vites hvordan beløpene ble bokført i morselskapenes regnskap. Beløpene er imidlertid oppført uten forbehold, i motsetning til den ovennevnte bonusen, og vil derfor anses som uttrykk for arbeidsfellesskapenes fortjeneste. Dersom Centralbygg ikke hadde overført pengene, ville de etter all sannsynlighet kommet til uttrykk i driftsfortjenesten. Legger man sammen den tilsynelatende reelle bonusen på 1,5 millioner kroner med

²⁵⁹ RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 8, ÅÅÅ 14: Beretning av 16/10-1950 til h.r.advokat Finn Arnesen ... fra statsaut. Revisor Olav Ildal: 22; RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 9, landssviksak Nils Christensen m.fl. (Centralbyggsaka) 21.12.50: 52-55

²⁶⁰ Ibid.

²⁶¹ RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 8, ÅÅÅ 14: Beretning av 16/10-1950 til h.r.advokat Finn Arnesen ... fra statsaut. Revisor Olav Ildal: 22

²⁶² RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 9, landssviksak Nils Christensen m.fl. (Centralbyggsaka) 21.12.50: 80

²⁶³ Ibid.: 52

²⁶⁴ Ibid.: 53-54

driftsresultatet på 510 000 kroner, medførte tyskerarbeidet en fortjeneste på omtrent 2 millioner kroner. Dette tilsvarer 4,9 % av arbeidsfellesskapenes totale omsetning.

5.3 Det tyske forretningssystemet

Selv om arbeidsfellesskapenes driftsfortjeneste medførte et underskudd på 18 000 kroner, viser bonusoverføringer og de ikke-bokførte sjekkene at arbeidet medførte fortjeneste. Som nevnt ved flere anledninger er det en vesentlig begrensning ved beregningen at morselskapene ikke har blitt gjennomgått. Det lar seg ikke gjøre å påvise det spesifikke fortjenestebeløpet. Kapitlet har likevel vist av bonusoverføringene og de ikke-bokførte sjekkene var beløp som ellers ville kommet til uttrykk i driftsfortjenesten. Med utgangspunkt i det tilgjengelige kildematerialet, var altså fortjenesten på omtrent 4,9 %. Som nevnt innledningsvis, må denne andelen anses som lav. Byggeorganisasjonen OT, som hadde en ledende rolle i de tyske byggeprosjektene i Norge fra 1942, kunne friste med en fortjeneste på opptil 20 %.²⁶⁵ Hva var årsaken til at fortjenesten var lav?

Den lave fortjenesteandelen hadde sannsynligvis bakgrunn i oppdragsgivernes forretningssystem. Ifølge Sæveraas kunne de tyske oppdragsgiverne bruke entreprenørbedrifter som rene lønningskontorer, noe som innebar svært begrensede oppgaver. I hovedsak innebar dette systemet å betale lønninger og å stille arbeidskraft til disposisjon til den tyske byggeledelsen. Prosenttilleggene firmaene fikk utbetalt som følge av administrasjon og timelønn ble derfor svært redusert.²⁶⁶ Som vist i både kapittel 3 og 4, manglet ledelsen i Centralbygg kontroll over prosjektene. Det var tysk byggeledelse på de ulike prosjektstedene, som i flere tilfeller overførte arbeidere til nye prosjekter. Arbeidsfellesskapenes ingeniører var til stede, men utover dette var arbeidet ledet av oppdragsgiveren eller tyske byggherrer. Under flyrammebyggingen hadde i tillegg tyskerne skaffet det nødvendige materialet. Fremfor en delaktig hovedentreprenør, spilte arbeidsfellesskapene i realiteten rollen som lønningskontor. Foruten dette var det svært lite aktivitet i selskapets administrasjon. De tyske oppdragsgiverne hadde store egen-bidrag til omsetningen, noe som sannsynligvis begrenset selskapets fortjenestemulighet.

5.4 Andre inntekter

Som nevnt stod morselskapene i et nært forretningsforhold til arbeidsfellesskapene. Under okkupasjonen leide morselskapene ut maskiner og solgte varer til arbeidsfellesskapene. I

²⁶⁵ Hans Otto Frøland, Organisation Todt som byggherre i Norge, *Historisk tidsskrift* 2018, 3 (97): 168; 177

²⁶⁶ Sæveraas 2017: 239

tillegg produserte morselskapene flyrammer i forbindelse med flyrammeleveransen. Det er derfor nødvendig å undersøke hvilke inntekter morselskapene fikk av dette.

5.4.1 Flyrammeleveransen

Inntektsnivået fra rammeleveransen er svært usikkert. Som nevnt i kapittel 4.1.1 leverte morselskapene rammer til Felleskontoret: Cementstøberiet leverte 1073 rammer til en pris på 9120,50 kroner, Betongbygg leverte 4167 rammer til en pris på 36 156,45 kroner og Jernbeton leverte 6066 rammer til en pris på 51 473 kroner. Dette tilsvarer et beløp på omtrent 8,50 kroner per leverte ramme.²⁶⁷ Ifølge lagmannsretten hadde tiltalte Stiegler diskutert prisen på 8,50 kroner per ramme med underleverandørene. Prisen skal altså ha gjeldt både underleverandørene og morselskapene. Videre anså lagmannsretten det «[...] på det rene at Stiegler fremholdt at prisen måtte være rimelig og at leverandørene ikke måtte beregne noen særlig fortjeneste.»²⁶⁸ Legger man dette til grunn, var morselskapenes fortjeneste fra rammeleveransen svært liten. Det vites imidlertid ikke om 8,50 kroner kun dekte produksjonskostnadene, eller om det også ga inntekt.

Den ovennevnte prisen på 8,50 kroner, altså Felleskontorets utgift per leverte ramme, og Felleskontorets kontraktsbestede priser med oppdragsgiveren, altså inntekt per ramme, reduserte Kontrollnemda. Under okkupasjonen var Kontrollnemda under ledelse av det lokale politiet, som det såkalte prispolitiet. Kontrollnemda regulerte og kontrollerte priser, fortjeneste, omsetning og andre forretningsforhold.²⁶⁹ 5. juni 1940, omtrent en måned inn i flyrammeleveransen, reagerte Sonnemann på prisnivået i møte med Centralkomiteen:

Sonnemann har inntrykk av at det gjøres *meget gode forretninger* med [flyramme]leveransen til flyplassene. Vil la overenskomstene og regningene oversende for priskontroll. Claussen gjør oppmerksom på at de 3 entreprenørforretningene har sluttet sig sammen og at *prisene er forhøyet*. Sonnemann klar over dette. Prisene bør også her kontrolleres. Meget viktig for Sonnemann å kunne dokumentere at priskontrollen funksjonerer slik den skal [...].²⁷⁰ (Mine kursiveringer.

Ifølge protokollen ønsket Sonnemann å holde prisene under kontroll, mens direktørene ifølge Claussen hadde økt prisene etter etableringen av Felleskontoret. Den opprinnelige kontrakten ligger ikke tilgjengelig i Riksarkivets kildemateriale, men ifølge lagmannsretten var den

²⁶⁷ For Cementstøberiet tilsvarer 1073 rammer til 9120,50 kroner, nøyaktig 8,50 kroner per ramme. For Betongbygg utgjør 4167 rammer til en pris på 36 156,45 kroner, 8,67 kroner per ramme. For Jernbeton tilsvarer 6066 rammer til en pris på 51 473 kroner, 8,48 kroner per ramme.

²⁶⁸ RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 9, landssviksak Nils Christensen m.fl. (Centralbyggsaka) 21.12.50: 84

²⁶⁹ Kjell-Olav Masdalen & Liv Mykland, *Administrasjonshistorie og arkivkunnskap. Kommunene*. 1987: 281

²⁷⁰ SAT/A-0500/1/Øg/L0013/0001, Centralkomiteens protokoll, 5.6.40, nr. 455: 2

opprinnelige prisen 29 kroner per ramme levert til Lade og 29,50 kroner per ramme levert til Værnes. Disse prisene reduserte Kontrollnemda til 27 kroner.²⁷¹ Hvor mye Kontrollnemda reduserte den opprinnelige prisen på 8,50 kroner vites ikke. Heller ikke når reduksjonen ble foretatt, vites. Til tross for reduksjonen, forble Felleskontorets utgifter per ramme ifølge morselskapenes leveranse tilsynelatende 8,50 kroner.

Det er påfallende hvor lite Kontrollnemda reduserte prisene. Som nevnt ligger ikke kontrakten tilgjengelig i kildematerialet, men ifølge de tilgjengelige prisopplysningene var det en differanse på nesten 20 kroner mellom Felleskontorets utgifter til leverandørene og inntektene fra den tyske oppdragsgiveren. Dette var sannsynligvis en betydelig og inntektsgivende forskjell. Lagmannsretten poengterte eller kritiserte imidlertid ikke dette. Dersom hele differansen utgjorde Felleskontorets fortjeneste, medførte leveransen på 122 00 rammer en fortjeneste på nesten 2,5 millioner kroner. Hvorvidt differansen utgjorde fortjenesten, vites ikke. Det er sannsynlig at differansen i realiteten var mindre etter skatt og lønnsutbetaling. Som nevnt i kapittel 5.2 viste driftsresultatet fra Felleskontorets virksomhet et negativt resultat, slik at fortjenesten av arbeidet er svært uklar.

Som nevnt i kapittel 4.1.1 fikk Betongbygg hovedansvaret for rammeleveransen før opprettelsen av Felleskontoret. Ifølge tiltalen og inndragningspåstanden, havnet en betydelig del av fortjenesten derfor hos Betongbygg. Underleverandørene leverte rammene til Betongbygg, som selskaper fakturerte på Felleskontoret. I tiltalen heter det at Betongbygg leverte «[...] 39 630 rammer fra underleverandører for en samlet pris kr. 970 935, hvilket ga A/S Betongbygg en nettofortjeneste på kr. 244 147,99 kr.»²⁷² Etter dette skal visstnok tiltalte Mauring trukket 208 954,20 kroner fra Betongbyggs konto, og satt 200 000 kroner inn på Felleskontorets konto. Denne kontoen ble ifølge lagmannsretten tømt uten at det lot seg gjøre å påvise hvem som hadde gjort det.²⁷³ Ut ifra lagmannsrettens formulering, er det sannsynlig at kontouttaket var det samme som tabell 3 har oppført i 1941. Dersom dette var tilfellet, kom fortjenesten til uttrykk i det samlede driftsresultatet.

²⁷¹ RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 9, landssviksak Nils Christensen m.fl. (Centralbyggsaka) 21.12.50: 87

²⁷² Ibid.: 9. Kalkuleringen av fortjenesten er uklar. 39 630 rammer til 970 935 kroner medfører at hver leverte ramme til Felleskontoret kostet 24,50 kroner. Trekker man fortjenesten fra totalbeløpet, var Betongbyggs utgift til leverandørene 726 787,09 kroner. Deler man denne utgiften på antall rammer, kostet hver ramme Betongbygg kjøpte fra leverandørene 18,3 kroner. Ifølge denne beregningen var altså Betongbyggs innkjøpspris dobbel så høy som den opprinnelige produksjonskostnaden.

²⁷³ RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 9, landssviksak Nils Christensen m.fl. (Centralbyggsaka) 21.12.50: 84

5.4.2 Maskinutleie og vareleveranse

Morselskapene mottok også inntekter for utleie av maskiner til arbeidsfellesskapene. Centralbygg kjøpte inn egne maskiner,²⁷⁴ men dette var altså ikke tilstrekkelig. Blant de tre morfirmene, leide Betongbygg ut anleggsmaskiner i størst grad. Betongbyggs leieinntekt fra dette var 150 000 kroner, mens Jernbeton leide ut maskiner for 75 000 kroner og Cementstøberiet for 53 000 kroner.²⁷⁵ Under etterforskningen kritiserte priskontrollør Per Tangen prisnivået, og anklaget dette for å være både utilbørlig og «usannsynlig høyt».²⁷⁶ Lagmannsretten kritiserte imidlertid ikke leieinntektenes nivå fordi det ikke forelå bestemmelser for prisberegning av denne typen leieinntekt under okkupasjonen. Morselskapene hadde nemlig basert prisen på leiesatsen som hadde blitt benyttet før okkupasjonen. Arbeiderne som brukte maskinene i arbeidsfellesskapene var ofte ufaglært, noe som medførte risiko. Morselskapene hadde nemlig norske, sivile arbeidsoppdrag å bruke maskinene til. Seg imellom hadde de tre morselskapene en omsetning på 19 millioner kroner fra norske arbeid under okkupasjonen.²⁷⁷ I tillegg til utleie, solgte også morselskapene varer som jern og sement til Centralbygg. Salg av dette gikk parallelt med salg til andre firmaer, men retten fant at prisnivået var det samme uavhengig av firma.²⁷⁸ Utleien og varesalget kan derfor anses som fortjeneste, men inntektsnivået fra virksomheten er ikke oppsiktsvekkende.

5.5 Direktørens honorarer

Arbeidsforholdet til okkupasjonsmakten medførte også inntekter i form av honorarer. Både Felleskontoret og Centralbygg hadde et styre, og i Centralbygg var det som nevnt også et konsultativt råd. Felleskontorets styre, som bestod av Christensen, Larssen, Muring, Stiegler, Frost og Tangen, fikk utbetalt totalt 5000 kroner i 1940.²⁷⁹ Beløpet må antas fordelt mellom de seks. I det konsultative rådet lå Centralbyggs reelle lederskap, og det var gjennom dette

²⁷⁴ Centralbyggs maskiner, inventar og biler ble fordelt mellom morselskapene etter krigen. Ildal vurderte verdien på dette til å være 48 000 kroner, noe som kan anses som en fortjeneste. Beløpet ble ført opp i inndragningspåstanden. Fordelingen fant sted etter avviklingen av Centralbygg, slik at det ikke kan forstås som utslagsgivende for at tyskerarbeidet fant sted. (Beretning av 16/10-1950 til h.r.advokat Finn Arnesen ... fra statsaut. Revisor Olav Ildal: 21; RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 9, landssviksak Nils Christensen m.fl. (Centralbyggsaka) 21.12.50: 52-54)

²⁷⁵ RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 9, landssviksak Nils Christensen m.fl. (Centralbyggsaka) 21.12.50: 101

²⁷⁶ RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 9, Oversiktsrapport til herr politimesteren i Trondheim 22.10.46 av Per Tangen: 35

²⁷⁷ RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 9, landssviksak Nils Christensen m.fl. (Centralbyggsaka) 21.12.50: 101; 117

²⁷⁸ RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 9, Oversiktsrapport til herr politimesteren i Trondheim 22.10.46 av Per Tangen: 35; RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 9, landssviksak Nils Christensen m.fl. (Centralbyggsaka) 21.12.50: 101

²⁷⁹ RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 8, ÅÅÅ 14: Beretning av 16/10-1950 til h.r.advokat Finn Arnesen ... fra statsaut. Revisor Olav Ildal: 21

rådet direktørene utøvde sin innflytelse.²⁸⁰ Rådet bestod i den første perioden av to representanter fra hvert moderfirma: Christensen og Tangen for Cementstøberiet; Larssen og Frost for Jernbeton; og Mauring og Stiegler for Betongbygg. I løpet av 1941 ble rådet halvert til kun én representant fra hvert firma. Disse var Christensen, Frost og Mauring.²⁸¹ Christensen mottok opprinnelig 45 500 kroner som honorar, men fikk 13 000 kroner inndratt uten at det opplyses av hvem. Stiegler mottok 27 500 kroner, Mauring 39 000 kroner og Larssen 27 500 kroner.²⁸² I 1941 inndro prispolitiet 11 500 kroner fra samtlige rådsmedlemmer, som tilsvarte honoraret for 1941. Bakgrunnen for dette var de høye utbetalingene i 1940. Etter inndragningen i 1941 gikk nivået på utbetalingene i 1942 og 1943 ned, uten at det opplyses om det konkrete nivået.²⁸³

5.6 Perspektiver på fortjenesten

Dette kapitlet har vist at direktørene gjennom morselskapene og arbeidsfelleskapene unektelig tjente penger på tyskerarbeidet. Ifølge Ildals beregninger, var arbeidsfelleskapenes driftsresultat omtrent 510 000 kroner. Kapitlet har i tillegg argumentert for at betydelige deler av bonusoverføringene må regnes som fortjeneste. I tillegg til dette, har vareleveranser og leieinntekter medført inntekt for morselskapene, og styre- og rådshonorar medført inntekt direkte for direktørene. Som vist inndro prispolitiet deler av rådshonoraret, hvilket vitner om at prispolitiet mente direktørene tok seg for godt betalt. Å tjene penger på tyskerarbeid var ikke ensbetydende med landssvik; det utilbørlige lå ifølge tiltalen og inndragningspåstanden i fortjenestenivået fra arbeidet. Påtalemyndigheten ønsket derfor å inndra henholdsvis 509 000 kroner fra Cementstøberiet, 1,1 million kroner fra Betongbygg og 950 000 kroner fra Jernbeton. Som nevnt innledningsvis varierte tallene som følge av A/S Glomfjordbygg. Selv om aktor ifølge inndragningspåstanden mente at fortjenesten var for høy, har kapitlet ut ifra det tilgjengelige kildematerialet vist at tyskerarbeidet ikke ga en imponerende fortjeneste. Som nevnt var tyske oppdragsgivere kjent for å gi høye lønninger og god fortjeneste, og 4,9 % fortjeneste må derfor anses som relativt lavt.

Som kapitlet også har vist, er det store usikkerheter tilknyttet tallene og fortjenestenivået. Fortjenesteandelen på 4,9 % kan ikke anses som sikker. En gjennomgang av morselskapenes

²⁸⁰ RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 9, landssviksak Nils Christensen m.fl. (Centralbyggsaka) 21.12.50: 115

²⁸¹ Ibid.: 91

²⁸² Ibid.: 101

²⁸³ RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 9, Oversiktsrapport til herr politimesteren i Trondheim 22.10.46 av Per Tangen: 36

regnskaper ville sannsynligvis gitt sikrere informasjon om fortjenesten. Dette gjelder bonusoverføringene, og særlig bonusen fra mai-juni 1940, og det gjelder Betongbyggs fortjeneste fra rammeleveransen. Det er også stor usikkerhet knyttet til Felleskontorets fortjeneste fra rammearbeidet. Kapitlet har vist at det ifølge lagmannsretten var en betydelig forskjell i arbeidsfellesskapets utgifter og inntekter, noe som vitner om store profittmuligheter. Likevel havnet Felleskontorets driftsresultat i underskudd. Til tross for usikkerhetene i tallene, har kapitlet vist at arbeidsfellesskapenes forretningsforhold med tyskerne passer godt inn med Sæveraas beskrivelser av entreprenørbedrifter som rene lønningsskontorer. Inntil nye undersøkelser av regnskapene, er derfor den lave fortjenesten sannsynlig. I lys av at morselskapene hadde en totalomsetning på 19 millioner kroner gjennom okkupasjonen, er det derfor usannsynlig at direktørene utførte tyskerarbeid med lav fortjeneste over tid av noen annen grunn enn tvang.

Videre har kapitlet pekt på viktige nyanser ved direktørenes virksomhet. Disse kan tolkes som uttrykk for deres motiver. Prispolitiets inndragning av rådshonoraret for 1941 viser at prispolitiet mente godtgjørelsen var for høy. Direktørene altså å tjene penger, hvilket i seg selv ikke er oppsiktsvekkende: Å tjene penger er en del av sunn forretningsdrift. Det oppsiktsvekkende er at de tilsynelatende innvilget seg et honorar utover det prispolitiet aksepterte, noe som kan tolkes som et ønske om å maksimere fortjenesten. Samtidig er det nødvendig å nevne at morselskapenes inntekter fra maskinutleie og salg av jern og sement til arbeidsfellesskapene var i tråd med inntektsnivået fra andre bedrifter. Videre har kapitlet vist at direktørene ga bort opp til 350 000 kroner av fortjenesten til motstandsbevegelsen. Disse to eksemplene kan tolkes som at direktørene ikke ønsket å maksimere profittmulighetene og beholde fortjenesten selv. Som nevnt er det ikke helt sikkert at direktørenes tilknytning til motstandsbevegelsen først oppstod i 1943. De ulike nyansene kan likevel vise en tilsynelatende utvikling over tid. Dersom det var et faktum at tilknytningen oppstod i 1943, finnes det grunn til å argumentere for at donasjonene til motstandsbevegelsen var en strategisk manøver. Dette forblir imidlertid kun spekulasjon.

6. Konklusjon

Denne oppgaven reiste innledningsvis følgende problemstilling: Hvorfor utførte de tiltalte i Centralbyggsaka tyskerarbeid under okkupasjonen, og hvordan utviklet arbeidet seg over tid? Kapittel 2 viste at det hersket stor usikkerhet om hva slags type arbeid det norske næringslivet kunne utføre for okkupanten etter invasjonen av Norge. Fremfor å være et resultat av rettsvillfarelse, viste kapittel 3 at direktørene ble involvert i det første arbeidet på flyplassene som følge av press, i hovedsak fra tyske myndigheter, men også til dels fra lokale myndigheter. Centralkomiteens anmodning til direktørene var helt sentral for at entreprenørbedriftene imøtekom okkupantens byggebehov, og dette samspillet mellom Centralkomiteen og direktørene har ikke blitt undersøkt analytisk tidligere. I Christophersens, Kirkhusmos og Engs forskning, har kun det tyske presset blitt undersøkt. Oppgaven har på denne måten utvidet perspektivet på hvorfor nordmenn bidro til å bygge flyplasser for fienden våren 1940.

Kapittel 4 viste at direktørene utførte tyskerarbeid gjennom hele okkupasjonen, i hovedsak gjennom arbeidsfellesskapene. Arbeidsfellesskapenes virksomhet gjennom hele okkupasjonen har ikke blitt undersøkt tidligere, og oppgaven tilføyer dermed ny informasjon om de tiltaltes arbeidsforhold til okkupanten. Kapitlet viste at over halvparten av omsetningen fra tyskerarbeidet stammet fra flyplassarbeid, og at omsetningsnivået hadde en tydelig nedgang gjennom okkupasjonen. Denne nedgangen la lagmannsretten betydelig vekt på da den frikjente direktørene i 1950.²⁸⁴ I enkelte tilfeller klarte direktørene å unngå nye prosjekter, hvilket viser at de ikke var proaktive og ikke ønsket å maksimere profittmulighetene. Videre viste kapitlet at Centralbyggs ledelse, til tross for et ufrivillig arbeidsforhold med okkupanten, hadde påvirkningsmulighet over prosjektene i enkelte tilfeller. Dette må imidlertid forstås i sammenheng med prosjektenes oppdragstype og tidspunkt, og ikke som et uttrykk for frivillighet.

Kapittel 5 undersøkte de tiltaltes fortjeneste fra tyskerarbeidet. Kapitlet er preget av betydelig usikkerhet, men funnene indikerer at arbeidet medførte en relativt liten fortjeneste. Dette må forstås i sammenheng med tyskernes forretningssystem. I lys av at morselskapene omsatte for 19 millioner kroner fra norske, sivile arbeid under okkupasjonen, gjør den tilsynelatende lave fortjenesten over tid det usannsynlig at direktørene frivillig påtok seg byggeprosjektene. Direktørene hadde nemlig inntektskilder i sine sivile prosjekter, hvilket skiller de tiltalte i

²⁸⁴ RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 9, landssviksak Nils Christensen m.fl. (Centralbyggsaka) 21.12.50: 116

Centralbyggsaka fra «typiske» krigsprofitører som manglet forretningsmuligheter annet enn tyskerarbeid. Samtidig viste kapitlet at prispolitiet mente rådshonorarene fra 1941 var for høyt, hvilket er en viktig nyanse. Direktørene ønsket å tjene penger. Dette viser at det er viktig å ha en nyansert forståelse av dikotomien frivillighet og tvang ved undersøkelser av krigsprofitører. Aktører engasjert som følge av tvang kunne like fullt ønske å tjene penger. Profittmotivet kan imidlertid ikke forstås som hovedårsaken til direktørenes tyskerarbeid - det hadde sin årsak i press og strukturell tvang.

Denne oppgaven har belyst flere sider ved rettsvillfarelsen som preget samfunnet like etter invasjonen. Gjennom det omdiskuterte oppropet av 25. april 1940, oppfordret Centralkomiteen i praksis befolkningen til å bidra til det krigsviktige flyplassarbeidet. Denne oppfordringen påvirket sannsynligvis arbeidernes forhold til okkupanten som mulig arbeidsgiver. Dette var en ganske annen linje enn hva Administrasjonsrådet i Oslo la seg på, som unngikk å ta stilling til ulike oppdragstyper. Centralkomiteens oppfordring må imidlertid ses i sammenheng med det tyske presset, og ikke som en konsekvens av manglende folkerettslig vurdering. Som oppgaven har vist, var komiteens representanter godt kjent med folkeretten. Oppropet kan dermed sies å ha hatt en rettsvillfarende effekt, uten at komiteen selv var forvirret. Videre har oppgaven vist at Administrasjonsrådets områdeutvidelse påvirket Centralkomiteens mulighet til å veilede direktørene; Centralkomiteen ville ikke ta stilling til kontrakten om flyrammeleveransen, men bidro samtidig uformelt til å sette kontakten til livs. Direktørene ble altså møtt med blandede signaler, og det er ikke usannsynlig at dette skapte stor forvirring om arbeidet måtte og burde gjennomføres.

Det gjenstår ubesvarte spørsmål i forbindelse med Centralbyggsaka. Særlig er fortjenesten uklar. Sannsynligvis vil en undersøkelse av morselskapenes regnskaper i Statsarkivet i Trondheim eller Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek kunne bidra til å påvise et mer presist fortjenestenivå. Videre gjenstår det å undersøke hvorfor direktørene Stiegler, Muring og Larssen opprettet A/S Glomfjordbygg. En studie om Glomfjordbygg kan peke på eventuelle sprikende motiv hos direktørene, og et spesielt sentralt spørsmål er hvorfor direktør Christensen ikke var med på å etablere Glomfjordbygg. Mitt arbeid med kildematerialet har gitt et inntrykk av at direktørene i Jernbeton og Betongbygg hadde et nært forhold. Som nevnt i kapittel 3.2.3 hadde både Stiegler og Muring jobbet i Jernbeton før de etablerte Betongbygg. I tillegg hadde Betongbygg og Jernbeton opprettet datterselskaper i Kristiansand før okkupasjonen. Det er altså gode grunner til å undersøke forholdet mellom de tre morselskapene nærmere.

Primærkilder

Riksarkivet Oslo (RA)

- RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 1, A-NN, Utskrifter av Centralkomiteens protokoller
- RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 6, SS-LLL, LLL, Utdrag av grosserer Finn Rønnings notater fra møtene i Centralkomiteen
- RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 7, Rapport av Bjarne Mathiesen til statsadvokaten for landssviksaker i Sør- og Nord-Trøndelag, 18.3.49
- RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 8, ÅÅÅ 14-23, dokumentnummer ÅÅÅ 23, Norges høyesterett
- RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 8, ÅÅÅ 14, , Beretning av 16/10-1950 til h.r.advokat Finn Arnesen vedrørende gjennomgåelse av firmaene A/S Trondheimsentreprenørens Felleskontor, A/S Centralbygg og A/S Glomfjordbygg fra statsaut. revisor Olav Ildal
- RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 9, landssviksak Nils Christensen m.fl. (Centralbyggsaka) 21.12.50
- RA/S-3138-39 Landssvikarkivet, Trondheim og Strinda politikammer: dom 1114, boks 9, Oversiktsrapport avgitt av priskontrollør Per Tangen, 22.10.46

Statsarkivet i Trondheim (SAT)

- SAT/A-0500/1/Øg/L0013/0001. 2. Verdenskrig. Centralkomiteen for Trondheim og Sør-Trøndelag april 1940 - juli 1941. Det økonomiske formidlingskontor for Sør-Trøndelag juli 1941 – mars 1942

Gunnerusbiblioteket i Trondheim

- Gunnerusbiblioteket, PA-19, XV, 1a–1d, 2a, Bjarne Mathiesen, PM angående landssviksaker, 5.11.1945

Bundesarchiv Freiburg

- RW 28/37 Über Tätigkeit und Erfahrungen des Wehrwirtschaftsoffiziers Trondheim in der Zeit vom 9.4.-30.7.40

Bibliografi

- Administrasjonsrådet. (1949). *Bestemmelser av administrasjonsrådet*. Oslo
- Adresseavisen. (19.4.1940). Oppnevningen av Sentralkomiteen godkjent av Trondheim bystyre. Hentet fra https://www.flickr.com/photos/trondheim_byarkiv/3403448203/,
- Adresseavisen. (21.09.1953). Dødsfall, Herman Frost. Hentet fra <https://www.nb.no/items/7145805aae44ba46af2549aeda442a2f?page=9&searchText=Herman%20Frost>
- Arbeiderbladet. (23.11.50). Prosedyren begynt i Sentralbygg-saka. Hentet fra <https://www.nb.no/items/b0e55c33992647712bc6be11f01ae77d?page=9&searchText=%22Roar%20Mauring%22>
- Andenæs, J. (1997). Frede Castberg, *Lov og rett*, 5 (36): 293-301
- Andenæs, J. (1998). *Det vanskelige oppgjøret* (3. oppl.). Oslo: Tano Aschehoug
- Castberg, F. (1945). *Norge under okkupasjonen. Rettslige utredninger 1940-1943*. Oslo: J. W. Cappelens Forlag
- Castberg, F. (1950). *Utredninger om folkerettsspørsmål 1922-1941*. Oslo: Utenriksdepartementet
- Christophersen, E. (1993). *Stjørdalsboka: bd. 1. Okkupasjonsår i Stjørdalsbygdene 1940-1945*. Steinkjer: Utvalget for okkupasjonshistorie i Stjørdalsbygdene
- Cooper, C. G. (2020, 17. november). Haagkonvensjonene. Hentet fra <https://snl.no/Haagkonvensjonene>, sist aksessert 9.5.21
- Kroglund, N. D. (2010). *Hitlers norske hjelpere. Nordmenns samarbeid med Tyskland 1940-1945*. Oslo: Forlaget for Historie & Kultur
- Eng, V. (2010). Hvorfor arbeidet gode nordmenn på flyplassene i Oslo og Trondheim i april 1940?, *Historisk tidsskrift*, 3 (89): 425-446
- Ellingsen, D. (2012). *Krigsprofitørene og rettsoppgjøret*. Oslo: Gyldendal
- Erstatningsdirektoratet. (1946). *Undersøkelse vedrørende norske myndigheters stilling til tyske arbeidsopdrag den første tid etter 8. april 1940*. Oslo.
- Espeli, H. (2013). Economic Consequences Of The German Occupation Of Norway, 1940-1945. *Scandinavian Journal of History* 38(4), 502-524
- Frøland, H. O. (2018). Organisation Todt som byggherre i Norge, *Historisk tidsskrift* 3 (97), 167-188
- Frøland, H. O & Steffensen, M. (2021). Legitimate or improper economic collaboration? The struggle about the past after the German occupation of Norway. I F. Jacob (red.), *War and Semiotics. Signs, Communication Systems, and the Preparation, Legitimization, and Commemoration of Collective Mass Violence*. New York: Routledge
- Hafsten, B. & Olsen, B. (2005). *Flyalarm: luftkrigen over Norge 1939-1945* (2. utg). Oslo: Sem & Stenersen Forlag

- Hemstad, H. (2020). *Flyplassbygging i Trondheim våren og sommeren 1940. En komparativ studie om nordmenns samarbeid med tyskerne* (masteroppgave). NTNU i Trondheim
- International Committee of the Red Cross. (u.å.). Convention (IV) respecting the Laws and Customs of War on Land and its annex: Regulations concerning the Laws and Customs of War on Land. The Hague, 18 October 1907. Hentet fra <https://ihl-databases.icrc.org/applic/ihl/ihl.nsf/Article.xsp?action=openDocument&documentId=A0B26A7782CD608FC12563CD00516918>, sist aksessert 9.5.21
- Justis- og politidepartementet. (1950). Angrepene på rettsoppgjøret med landssvikene (meld. St. nr. 64), Brev til det Kgl. Justis- og Politidepartementet fra konstituert riksadvokat Ø. Thommessen
- Justis- og politidepartementet. (1962-1963). Om landssvikoppjøret (meld. St. nr. 17)
- Karlsen, O. (2017). *Profitørene*. Oslo: Gyldendal
- Kirkhusmo, A. (1997). *Trondheims historie 997-1997: bd. 5. Vekst gjennom krise og krig: 1920-1964*. Oslo: Universitetsforlaget
- Kirkhusmo, A. (2005). Trøndelag i krigstid 1940-1945. I I. Bull (Red.), *Trøndelags historie: bd. 3. Grenda blir global 1850-2005* (319-338). Trondheim: Tapir Akademisk Forlag
- Kirkhusmo, A. (2016). Sentralkomiteen i Trondheim og tyskerarbeidet på Værnes i april 1940 – enda en gang. *Trondhjemske samlinger*, 45-68.
- Kirkhusmo, A. (2011). Kommentar til Vidar Eng's artikkel: Hvorfor arbeidet gode nordmenn på flyplassene i Oslo og Trondheim i april 1940?, *Historisk tidsskrift*, 4 (90): 587-591
- Kristensen, B. E. (2007). *Historisk metode*. København: Hans Reitzels Forlag
- Landssvikloven. (1947). Lov um straff og økonomisk ansvar for landssvikarar (21.2.47). Hentet fra https://www.stortinget.no/no/Saker-og-publikasjoner/Stortingsforhandlinger/Lesevisning/?p=1947&paid=8&wid=a&psid=DI_VL828&pgid=a_1301
- Langeland, O. (2009). *Dømmer ikke*. Oslo: Familieforlaget
- Løchen, E. (1991). Om behandlingen av norske økonomiske forbrytere under landssvikoppjøret, *Lov og rett*, 2 (30): 105-113. Opprinnelig holdt som foredrag i Stockholm i 1944
- Masdalen, K.O & Mykland, L. (1987). *Administrasjonshistorie og arkivkunnskap. Kommunene*. Oslo: Universitetsforlaget
- Mitcham Jr, S. W. (1998). *Eagles of the Third Reich: Men of the Luftwaffe in World War II*. Mechanicsburg: Stackpole Books
- Myhre, J. E. (2014). *Historie. En introduksjon til grunnlagsproblemer*. Oslo: Pax forlag
- Nidaros avis. (15.11.1950). Kaptein Berg dannet illegal organisasjon..., siste side. Hentet fra <https://www.nb.no/items/15e0c0f865168ddb2a65d9e6b2b2234a?page=7&searchText=Centralbygg>
- Schmidt, O. (1947). *Handelsboka for Trondheim*. Trondheim: Atlas reklame

- Steen, Ø. (1985). *Byggende krefter. Entreprenørenes landssammenslutning 1910-1985*. Oslo: Entreprenørenes landssammenslutning
- Straffeloven. (1902). Almindelig borgerlig Straffelov (LOV-1902-05-22-10). Hentet fra <https://lovdata.no/dokument/NLO/lov/1902-05-22-10>
- Store norske leksikon. (2018, 3. juli). Bjarne Eriksen – norsk industrimann. Hentet fra https://snl.no/Bjarne_Eriksen_-_norsk_industrimann, sist aksessert 9.5.21
- Sæveraas, T. E. (2017). «*Beton macht Geschichte*». *Organisation Todt og utbyggingen av Festung Norwegen* (doktorgradsavhandling). NTNU Trondheim
- Sæveraas, T. E. (2018). OT, Wehrmacht og byggingen av Festung Norwegen, *Historisk tidsskrift*, 3 (97): 189-205
- Undersøkelseskommissjonen. (1946). *Innstilling fra undersøkelseskommissjonen av 1945*. Oslo
- Utdanningsdirektoratet. (2021). Historie (HIS01-03). Kjerneelementer. Hentet fra <https://www.udir.no/lk20/his01-03/om-faget/kjerneelementer>

